

Szalai Erzsébet: Gazdasági elit és társadalom

A MAGYARORSZÁGI ÚJKAPITALIZMUS

Aula, Budapest, 2001. 310 old., 2990 Ft

A XX. század utolsó tíz éve a zsugorodó remények évtizede volt. Az államszocializmus szétfoszlásával kezdetben a történelem kényszerzubbonyának szövete látszott felfesleni. Bár a munkás öngazgatásra, a szövetszervezetekre, a kistulajdonra, a vállalkozói szocializmusra épülő harmadik utak szabásmintái hamar lekerültek az asztalról, és már a kilencvenes évek elejétől világos volt, hogy a poszt-kommunista világban a kapitalizmus egy fajtáját varrják, még egy ideig élt egyfajta remény, hogy létezik a magyar gazdasági fejlettség szintjén is egy emberarcúbb kapitalizmus, egy, a magyar viszonyokra szabott gazdasági és társadalmi rendszer, amelyben társadalmunk csinosan feszíthet. Aztán kiderült, hogy amit kapunk, az konfekció, és csak abban reménykedhetünk, hogy már nem kell sokáig alsóneműben flangálni, vagy ha igen, nem lesz nagyon hideg.

Most, hogy az új zubbony már felpróbálható, Szalai Erzsébet könyve arra tesz kísérletet, hogy áttekintse és értelmezze, mi történt az elmúlt évtizedben és a nagy ollócsattogtatás, öltögetés mire vezetett. Először Szalai elemzését foglalom össze.

A posztkommunista átmenet hazai főszabásai az elitek. Az elit több csoportra osztható. A gazdasági elit gyökerei az 1980-as évekre nyúlnak vissza. Ekkor alakult ki a késő-kádári technokráciából és egy állami nagyvállalati vezetőkől álló csoport. Belőlük válik ki, illetve hozzájuk csatlakozik 1989 után a nagyvállalkozói és bankári réteg, illetve a mindenkori állami gazdasági bürokrácia vezetői. A technokrácia korán, a nagyvállalati vezetők egy része kicsit később kötelezte el magát a globalizáció mellett.

A gazdasági elithez képest alárendelt, de fontos szerepet játszik a politikai és a kulturális elit. A politikai

elit elsősorban a pártfinanszírozás zűrzavaros ügyletein keresztül kerül a gazdasági elit markába. Mára valamennyi parlamenti párt kialakította a maga vállalkozói holdudvarát. Szalai az MSZP, a Fidesz és az SZDSZ körüli cégekről ad elemzést. A kulturális elit a kultúra piacosodásával kerül a gazdasági elit pórázára. A tudományos kutatás, a sajtó, sőt a felsőoktatás is közvetlenül függ a gazdasági elitől, és ennek köszönhető, hogy a kulturális elitből mára úgyszólván teljesen kihalt a rendszerkritikai hajlam.

A hatalom igazi csúcsát azonban nem a hazai gazdasági elit jelenti, hanem az országba betelepülő multinacionális cégek. A multik a globalizáció motorjai és haszonélvezői, ők diktálják a divatot. Ha bírálja is a globalizációt, a könyv egyaránt szól e folyamat jó és rossz oldaláról. A külföldi nagytőke egyfelől az olcsó munkaerőt aknázza ki, semmibe véve a munkások meglévő tudását, másfelől jobban fizeti munkásait, mint a hazai cégek, és sokszor éppen a magasan kvalifikált alkalmazottakat keresi. Bizonyos cégek teljesen elzártan, szigetként működnek a magyar gazdaságban, mások hazai beszállítókkal dolgoztatnak, vagy ezt tervezik. (Ez felveti az általánosítás módszertani problémáját, amelyre később még visszatérek.)

Az igazi fekete bárány azonban nem a globalizáció, nem is a munkásnyúzó tőke, hanem a technokrácia, annak is a krémje. Ahogy Szalai erről a csoportról itt és máshol ír, az az olvasó számára egyértelművé teszi, hogy nagyon mély személyes kapcsolatok fűzik ehhez a kicsiny, de fontos elitcsoporthoz. Korábban Szalainak a késő Kádár-korban kialakult technokráciáról szóló eszmefuttatásai sokszor átfordultak absztrakt narratívába, amelyben a „technokrácia” szót egy-egy személynévvel lehetett helyettesíteni. Most nevesíti a technokrácia krémjét, és a kollektív fogalom mögül előbukkan Medgyessy Péter, Surányi György és főként Bokros Lajos. Szalai csalódott a technokráciában, mert az elárulta az alulról szerveződő társadalom eszméjét, és helyette a felülről irányító felvilágosult abszolutizmus credóját tette magáévá. Helyesen látja, hogy a

technokrácia elvesztette társadalmi érzékenységét. Ennek egyik legtipikusabb megnyilvánulása volt az, ahogy Bokros Lajos a nevével fémjelzett intézkedéscsomagot prezentálta. Szalai azonban nem a stílust, hanem a tartalmat bírálja – többek között Matolcsy György elemzéseire támaszkodva. Emlékeztet arra, hogy a gazdasági fellendülés első jelei már 1994-ben, egy évvel a Bokros-csomag előtt jelentkeztek. Szerinte a megszorító intézkedések miatt a meginduló növekedés megtorpant, tehát azok nem segítettek, hanem éppenséggel késleltették a kibontakozást. Bokros és csapata a krízis okát – így a szerző – helytelenül a belső fogyasztás növekedésében, és nem a magasba szökő, az államadósságot növelő kamatokban látta. Szalai rámutat, hogy a statisztikai adatok szerint 1994-ben a háztartások jövedelme növekedett ugyan, de a fogyasztásuk nem, azaz a háztartások a jövedelemkiáramlás növekményét megtakarították. Ez az összeg visszaikerülhetett volna a termelésbe, és az ebből táplálkozó gazdasági növekedés betömhette volna a költségvetési hiányt.

A Bokros-csomagról a szakemberek között sincs teljes egyetértés. Szalai érvelése azonban kevés olyan olvasót fog meggyőzni, aki a könyv kézbevétele előtt arra hajlik, hogy a megszorító intézkedések elkerülhetetlenek voltak. Az államadósságot terhelő kamatok emelkedése ugyanis is a megromlott egyensúlyhiánynak elsősorban következménye, és csak másodsorban oka. A magas államadósság kétféleképpen is okozója a magas kamatnak. Egyfelől növeli a keresletet a hitelpiacon, ami megdrágítja a hiteleket (emeli a kamatot), nemcsak az állam, de mindenki más számára is. Másfelől a hitelezők egy túleladósodott államnak rosszabb feltételek mellett adnak csak kölcsönt, mert hitelpiaci megítélése rosszabb, mint egy takarékosé. Az igaz, hogy a túlköltekezés következtében kialakult magas kamat tovább növeli a hiányt. A reálkamatok letörésére azonban nem nagyon volt más orvosság, mint amit Bokros a magyar gazdaság számára felírt. Képzelnék el, mi lett volna a kamatterhe a magyar államnak,

ha az ország hitelminősítése még mélyebbre zuhan, és ez hogyan hatott volna arra a gazdasági növekedésre, amelytől Szalai a problémák megoldását várta volna.

A Bokros-csomag valódi okát a szerző a technokrata elit ideológiai elkötelezettségében látja. „Ennek lényege – írja – az erőteljes monetarista gazdaságfelfogás [...] A mögötte meghúzódó attitűd hátttere pedig a nemzetközi pénzvilág normáinak való megfelelés igénye.” Ez úgy hangzik, mintha Bokrosékat pusztán személyes lelki kényelmük keresése vezette volna az ügyben. A nemzetközi pénzvilág normáinak való megfelelés azonban nem egyszerűen Bokros vagy Surányi belső igénye, hanem olyan követelmény, amelynek semmibevétele súlyos következményekkel jár.

A könyv utolsó fejezete az elméleti tanulságokat vonja le. Négy, egymással lazán összefüggő gondolatmenetet olvashatunk. Az első egy fogalmi háló, egy társadalmi tőkeelmélet. Szalai a nemrég elhunyt Pierre Bourdieu-t követve három tőkefajta különböztet meg: kulturális, szociális és gazdasági tőkét. Ehhez még hozzátesz egy negyedik tőketípust is: a szimbolikus tőkét. A szimbolikus tőke a különböző tőkék egymásra való átváltásának a képessége. Ez a tőkeelmélet hivatott megmagyarázni, ki kerülhet az elitbe. Az új gazdasági elit tagjává csak az válhatott, akinek még az államszocializmus idején összegyűlt kulturális és szociális tőkéje, továbbá volt szimbolikus tőkéje is, hogy gazdasági tőkére válthassa át őket.

Ezt a fogalmi hálót ebben a formában nem tartom igazán hasznosnak. Számomra nem teljesen világos, miért tőkééről, és miért nem, mondjuk, erőforrásról vagy a társadalmi egyenlőtlenség dimenzióiról beszélünk. A tőke metaforája túlhangsúlyozza az instrumentális, kalkulatív aspektusokat, és Bourdieu eredeti intencióival ellentétben az egyén, nem pedig a társadalom felől közelít a jelenségekhez. Ez aztán oda vezet, hogy Szalainak egy újabb tőkefajta kell kitalálnia, a szimbolikus tőkét, amely az egyén azon tulajdonságát hivatott megnevezni, amely lehetővé teszi a tőkék egymás közti átváltását. Míg

azt könnyű elképzelni, miként juthat valaki tudás-, kapcsolati vagy gazdasági tőkéhez (például iskolába jár, barátokozik, vagy ötöst nyer a lottón), nem világos, hogyan tesz szert szimbolikus tőkére. A tudás, a kapcsolatok és a gazdasági eszközök értékét és egymásra válthatóságát ugyanis nem valamilyen, az egyénhez köthető képesség határozza meg, hanem az egyének feletti intézmények és szabályok. Például a pénzügyi ismeretek felértékelődése és gazdasági tőkére válthatósága nem az egyes személyek szimbolikus tőkéjétől függött, hanem, ahogy Szalai is részletesen leírja, az új bankrendszerrel és egy sor más új törvénytől és szabálytól. Vagy vegyük a gazdasági tőke tudástőkére válthatóságát. Az a szabály, hogy egyetemre csak szelektív felvételi alapján lehet bejutni, megnehezíti, az a szabály, hogy aki fizet, egyetemen tanulhat – vagyis a magát tandíjából eltartó magánegyetem intézménye –, megkönnyíti az átváltást. A tőkeelmélet individualista iránya miatt válhat központi magyarázó tényezővé Szalainál a személyes ambíció, amely – a tőkét kiegészítve – az elitbe jutás utolsó feltétele. Ezen a ponton Szalai liberális ellenfelei is bólogatni kezdenek. Hogy elméletéből miért maradnak ki az intézmények, amikor leíró elemzéseiben központi szerepet játszanak, érthetetlen.

A második elméleti gondolatmenet lényege az, hogy a gazdasági tőke átrendeződése növekvő egyenlőtlenségeket hozott létre. A belső felhalmozást egy zsugorodó gazdaságban csakis külső erőforrások bevonásával, illetve a belső erőforrások átcsoportosításával lehet biztosítani. Ez utóbbit az elit többek között úgy éri el, hogy bizonyos ismereteket le-, másokat pedig felértékel. Elvesz például a pedagógus és az orvos tudásának értékéből, és így anyagi javakat tulajdonít el tőlük, amelyeket aztán saját céljaira használ. Noha Szalainak ebben alapjában véve igaza van, megint megmutatkozik az elméleti keret fent említett problémája. Jól látható, hogy a tudástőke értékváltozásáért nem az elit egyes tagjainak szimbolikus tőkéje a felelős, és a hátrányba kerülő csoportok sem egyes tagjaik szimbolikus tőke- (vagy ambíció-)

hiánya miatt szenvednek. A pedagógusok és orvosok tudását az oktatás- és egészségügyi intézmények, az azokban megtestesülő formális és informális szabályok változása értékelte le. Ugyanakkor a gondolatmenetből az is következik, hogy a felhalmozás adott szintjén a külföldi tőke bevonása csökkenti a társadalomtól elvonandó erőforrások mennyiségét, tehát az egyenlőtlenségeket is. Innen már csak egy pici és logikus lépés az a megállapítás, hogy a globalizáció nemcsak fokozza, de enyhíti is az egyenlőtlenségeket.

A harmadik gondolatmenet kettős gazdasági szerkezetet vázol fel. Egyfelől létezik a külföldi piacokhoz kötődő szektor, amelyben a tulajdon koncentráltabb, a technológia és a munkaszervezés, valamint az ehhez kapcsolódó életstílus nyugatias. Másfelől van a belföldi piachoz kapcsolódó, dekoncentráltabb, paternalistábban szerveződő szektor a maga rendies életstílusával. A nyugatias és a rendies szféra közül a szerző, bár ki nem mondja, az előbbi iránt érez több rokonszenvet. Igazi panasza az, hogy a nyugatias szféra csak szigetesen van jelen a mai magyar társadalomban.

A negyedik gondolatmenet azt fejezgeti, hogy van-e értelme a marxizáló osztályelemzésnek. Azt a választ kapjuk, hogy az újkapitalista Magyarország nem írható le osztálymodellel, mert csak az elit alkot osztályt, a társadalom többi része atomizált. Ezzel szemben Szalai elfogadja a marxizmus munkáérték-elméletre épülő érték-többlet-elméletet, azaz a kizsákmányolás marxizmus elméletét. Úgy gondolja, hogy ez „elsősorban filozófiai és nem közgazdasági-szociológiai teória, melynek sajátos természetéből következik, hogy empirikusan csak nehezen vagy egyáltalán nem megragadható” (251. old.). A freudi lélektan elmélete is ilyen, nyugtatja meg az olvasót. Itt a recenzens egy kissé elbizonytalanodik, és lelki szemei Karl Popper szúrós tekintetét vélik látni. Tovább olvasva azt találja, hogy a kizsákmányolás nyilván növekedett, mivel a bérek aránya a nyugati világban 1960 óta csökken. A bérek aránya ebben az időszakban azonban a szocialista Magyarországon is csökkent. A nem bérjellegű jövedelmek

arányának növekedése valószínűleg nem a profit és a kizsákmányolás erősödésének és a munkásmozgalom gyengülésének köszönhető, hanem éppen ellenkezőleg, a munkásmozgalom egyik legnagyobb vívmányának: a jóléti állam juttatásainak és a nyugdíjak relatív növekedésének. (A nyugdíjak egyébként maguk is nem kis részben tőkejvedelmek.) A kizsákmányolás-elmélet taglalása azonban inkább utólagos reflexió, semmint az elemzést irányító elméleti keret.

A könyv utolsó alfejezetének a címe: *Alternatívák*. Árulkodó módon mindössze három és fél oldal, és nagyobb részt az Európai Unióhoz való csatlakozásról és annak lehetséges következményeiről szól. Itt tehát nem olyan alternatívát vázol a szerző, amelyen a kritikai elmélet megvethetné a lábát; csupán a közeljövő eseményeinek lehetséges irányait latolgatja. Eltűnt a munkás öngazdálkodás utópiája, a dolgozói tulajdon; nincs szó már elméleti síkon sem harmadik útról. A társadalomkritika alapját itt a társadalmi szolidaritás erkölcsi imperatívusza adja. Ebből következnek a jól ismert szociáldemokrata feladatok: a jóléti állam és a munkavállalói jogok védelme. A harmadik út reménye szertefoszlott.

Mi tehát a kritikai társadalomtudomány esélye, ha most éppen nem lehet egy alternatív társadalmi rendszert felvázolni? Az, hogy bizonyos alapvető, de a hatalom által elhanyagolt értékek alapján esetről esetre mérlegre tegyen minden fontos társadalmi jelenséget. Itt jutunk el a módszertanhoz: miként lehetünk biztosak abban, hogy következtetéseink helyesek, és hogy a mérleg mindkét serpenyőjében megfelelő súllyal szerepelnek a tények? Ugyanezt a kérdést úgy is feltehetjük: honnan tudhatjuk, hogy az általunk bemutatott tényekből általánosíthatunk-e a jelenség egészére, vagy annak csak egy sajátos, az egészre nem jellemző szeletét tartjuk a kezünkben? Miként biztosíthatjuk a helyes arányokat?

A módszertani bevezető nem nyújt sok segítséget ennek megválaszolásában. Kevesebb mint két oldal, és a fele egy ismeretlen APEH-előadó odamásolt levele, amelyben az APEH megtagadja a kutatóval való együtt-

működést. Szerencsére Szalai nem folytat egyoldalú polémiát, érvelése árnyalt és összetett. Ha úgy érzi, nincs elegendő információ a birtokában, néhol maga figyelmezteti erre az olvasót. Kutatása gazdag szakirodalomra támaszkodik. Néha bosszankodtam ugyan, hogy több helyen is szóról szóra hosszú oldalakat bemásol másoktól (többnyire kisebb betűvel szedve), és kértem volna, röviden foglalja össze az idézeteket, de aztán arra gondoltam, hogy a tipikus olvasó így legalább megismer egy sor olyan szerzőt, akiket egyébként nem olvasna. Fogjuk ezt fel önzetlen, kollegiális reklámnak az egyik legolvasottabb magyar társadalomtudóstól! A széles másodlagos irodalom és a számtalan interjú ellenére az olvasó mégsem érezheti magát teljes biztonságban. Az irodalom felvezetése ugyanis elsősorban illusztratív, csak ritkán kritikai, és a belső vitákra is csak futólag utal. A néhol kíméletlen bírálat főleg személyeket ér, és éle többnyire nem szakmai, hanem ideológiakritikai: nem az ellenfél állításait vitatja, hanem intencióit minősíti.

Az interjúkról sem kapunk teljes képet. Nem derül ki, miként választotta ki a szerző a mintát. Nem tudjuk meg, hogy a minta egésze miként vélekedett, viselkedett, milyen információt közölt. Mindig egyes eseteket mutat be, és ezekből általánosít anélkül, hogy a többiekkel a szóban forgó esetet összevetné. Bár általában hosszan idéz (azt is szerettem volna tudni, hogy ezek szó szerinti idézetek-e), s így nehéz volna őt azzal vádolni, hogy e szövegek az egyes interjúk összefüggéseiből kiragadott fragmentumok, azt azonban már nem tudhatjuk, a szöveg csak a beszélőt, a mintát vagy a kérdéses társadalmi csoport egészét jellemzi-e.

Vannak olyan művek, amelyek – legfontosabb hozadékat tekintve – megfogalmazznak, felvetnek, és vannak olyanok, amelyek megválaszolnak, lezárnak problémákat. Szalai könyve az első műfajban alkot jelentőset. Fontos mérőföldkő, mert sikerül széles körű tudással megfogalmaznia egy olyan kapitalizmuskritikát, amely nem jobboldali, nem nacionalista, nem nosztalgikusan a múltba merengő, és alapjában véve

rokonszenvez a modern társadalom alapértékeivel. A XXI. század első évtizedére egy újfajta társadalom történelmi lehetősége ellillant. Szalai arról igyekszik minket meggyőzni, hogy ha reményeinktől búcsút veszünk is, kételyeinket feladni hiba lenne. Ha más zubbony nincs is momentán, azt tudni kell, hol szorít, hol rövid, hol feslik, és hol kell esetleg újragombolni.

RÓNA-TAS ÁKOS

Kovács Éva, Vajda Júlia: Mutatkozás

ZSIDÓ IDENTITÁSTÖRTÉNETEK

*Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002.
314 old., 2500 forint*

„Ki a zsidó?” – teszi fel címloldalán a *Magyar Narancs* az ambiciózus, egyszerűs mind provokatív kérdést. Ha belapozunk az újságba, a Kovács Andrásal készült beszélgetésből többek között megtudhatjuk, hogy a magyarországi zsidóság 87 százaléka Budapesten él, hogy 85 százalékuk korlátozná a zsidóellenes nézetek szabad terjesztését, hogy „kevésbé vallásosak és kisebb arányban jár[na]k templomba, mint a magyar népesség más felekezeti csoportjai” (*Magyar Narancs*, 2002. 6. szám), s hogy identitásuk legfőbb tartalmi elemeként többségük a holokausztot jelöli meg. (A kutatás eredményeiről lásd: Kovács András [szerk.]: *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Szombat Folyóirat Szerkesztősége, Bp., 2002.)

Kovács Éva és Vajda Júlia könyve azt kérdezi, „mi a zsidó?” (11. old.), ám választ kvalitatív módszerrel keresnek, mely jóllehet kevésbé jól definiált és szilárd kategóriák felállítását, ám az individuum sajátosságainak finomabb és mélyebb megértését teszi lehetővé.

S valóban, ha kérdésünk nem arra vonatkozik, hány zsidó ember jár hente templomba, hanem arra, miért járnak, illetve miért nem járnak; mit

jelentenek számukra a zsidó tradíció vallási elemei; ha nem pusztán arra vagyunk kíváncsiak, *menyire* hangsúlyos önmeghatározásukban a holokauszt (bár már a kérdés is abszurd), hanem a holokauszt *milyen* aspektusai, milyen emlékei és milyen formában őrződnek meg a családi legendáriumokban, akkor, miként azt a Kovács–Vajda szerzőpáros tette, fordulhatunk-e másfelé, mint szövegek kvalitatív elemzéséhez?

A könyv hátterében ugyanakkor nem pusztán metodológiai megfontolások állnak. Helyesebben, kvantitatív és kvalitatív szociológia különbsége mélyebben rejtőzik az eltérő kérdések megfogalmazásánál. Miként a szerzőpáros a szöveg bevezető, elméleti jellegű (emellett erősen személyes tónusú!) részében említi, igen intimnek látja az identitás, a megfogalmazott narratíva és az értelmezés kapcsolatát (17–39. old.). Az egyéni elbeszélésben a személy a legautentikusabb módon vallhat identitásáról, e narratíva elemzése pedig „az értelemrögzítési folyamat megértésére törekszik” (19. old.). Az említett mélyebb, a módszertanon túlmutató különbség az interjúalanyhoz, a Másikhoz való viszony lesz, amelyet a szerzők a buberi *Én–Te* kapcsolat mintájára képzelnek el. Az interjú így nem pusztán a szokványostól eltérő jellegű kérdések megválaszolása, hanem a Másikhoz való odafordulás személyesebb technikája lesz. „Mi nem élünk a szükségképpen vonásokban, jellemzőkben és attitűdökben gondolkodó kvantitatív módszerekkel” (29. old.) – olvassuk a könyvben. Az egyéni élettörténet elmondásának lehetőségével az alanynak a lehető legnagyobb a szabadsága, hogy kedve szerint strukturálja, öntse szavakba életét. Rá van bízva, hogy a számára lényeges dolgokat kiemelve, a lényegteleneket elhagyja, hogy élete eseményeit tetszése szerint értelmezze. Az (interjú)alanyokhoz való ilyesfajta közeledés, ha úgy tetszik, morálisan különbözik a kvantitatív technikáétól. A kvalitatív technika az interjúalany alapvető „jellemzőjeként” autonómiáját és szabadságát definiálja, és megadja számára az önszervezés, önelmondás szabadságát. Figyelembe veszi azon-

ban azt is, hogy az élettörténet az életúthoz hasonlóan mindenkor választások eredménye, tehát az immár véglegesnek és megváltoztathatatlanul tűnő elbeszélte eseménysor alakulhatott volna másképp is.

A világképbéli különbség azonban végső soron a kvalitatív technika módszerében mutatkozik meg, melyre az elemzés szigorú szekvencialitásának betartása jellemző. A Gabriele Rosenthal által kidolgozott interjúelemzési technika a szövegből kinyert életút felvázolásával indul (melynek objektivitása természetesen megkérdőjelezhető – ezt a könyv meg is teszi, ugyanakkor a problémát hamar félretolja, jelezvén, hogy a hangsúly éppen hogy nem a valamikor megtörtént események rekonstruálásán, hanem a szubjektum interpretáló tevékenységén van), majd hipotéziseket fogalmaz meg vele kapcsolatban. E hipotéziseket a tulajdonképpeni szövegértelmezés előtt fogalmazza meg, ezért közülük számos megcáfolódik a későbbi szövegelemzés során. Látható, hogy a helyzetek és események nem valamikori megtörténtük, tényszerűségük miatt fontosak, hanem, hogy jelezve legyen, az életút több irányba ágazhatott volna, és az életeseményeket megannyiképpen lehetett volna értelmezni. A könyv és a módszer középpontjában tehát olyan emberek állnak, akiknek a kutatók a lehető legnagyobb szabadságot biztosították ahhoz, hogy önmagukat és a történetükhöz releváns megmondásait kifejezzék. Igaz ez akkor is, ha a kutató-szerzők tisztában vannak azzal, hogy egy élettörténet, a maga fogalmi kategóriái és elbeszélési sémai folytán nem kizárólagos egyéni tulajdon, hanem a társadalom és az egyén dialógusában rejlő történet (27. old.).

Az életút és a hozzá kapcsolódó hipotézisek felvázolását követi a szoros értelemben vett szövegelemzés. Kovács Éva és Vajda Júlia komolyan veszi a szöveg-ember metaforát, s Tengelyi László, valamint Paul Ricoeur nyomán vallják: „...hogy kik vagyunk, életünk történetéből derül ki” (31–32. old., lásd még: Michel Foucault: *Megírni önmagunkat*. In: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 2000). Ugyanakkor, ha a

könyv (és a kvalitatív társadalomtudomány általában) módszere alapjává az értelmezés irodalomtudományból ismert tevékenységét teszi, véleményem szerint számos nehézséggel kell szembenéznie.

A könyv alcíme: *Zsidó identitástörténetek*. A történetek tehát interjúkat takarnak, így a könyvet interjúrészletek és elemzésük alkotja. A fejezeteket két részre oszthatjuk: nagyobbik részük egy-egy személlyel készült beszélgetést (beszélgetéseket) dolgoz fel, kisebbik részük azonban egy-egy közös motívum (trenderli, körülméletés, vándorlás) köré szerveződik. A két fejezettípus különbségeire a későbbiekben még kitérek, előbb az egész könyvet átható témát, a zsidó identitás kérdését vizsgálom.

Az identitás és a zsidóság fogalma a könyvben szintén az interjútechnika módszeréből következő, de azon jóval túlmutató problémát vet fel. Ezúttal ugyanis e fogalmak nem a kérdőíves eljárás szilárd kategóriáin belüli értékek mentén rendeződnek el, hanem (részben) szabadon strukturálódhatnak, bomolhatnak ki a szöveg során. Az interjúalanyok természetes önreflexiója formálja őket, így az identitás a szöveg folyásában születő és állandóan változó alakzat lesz. Csakúgy, mint a zsidóság. Vajon miképpen ragadná meg egy más típusú módszertan a könyvbéli Péter „dülő-fülő agresszív zsidóságtudatát” (136. old.), vagy Ági „tunya, közép-európai zsidóságát” (241. old.), né tán Gyuri „kis, összeeskábált zsidóságát” (239. old.) vagy József megálapítását, mely szerint a „zsidó identitásnak addig van jelentősége, amíg antiszemitizmus van, csak úgy érdekes...” (247. old.)? Sehogy, vághatjuk rá menten a választ, minthogy ilyen mértékben idioszinkratikus fogalmak alighanem ellenállnak mindenfajta előre strukturáló, kategóriákba rendező módszernek.

Nézzük, miként beszél magáról Péter, a vallásos szellemben nevelt, valamikori „emlékmécses” gyermek: „A vallásos élet akkoriban igazából nem állt másból, minthogy elvittek a zsinagógába – aztán tizenhét-tizennyolc éves koromtól ez egyik pillanatról a másikra véget is ért, rájöttem, hogy én nem hiszek Istenben.”

(133. old.) Péter tehát elhatárolja magát a vallástól, a vallás képzeletbeli rubrikájába ekkor semmi sem kerül, ám később ezt halljuk, amikor a gyerekeknek körülmetélése kapcsán adódó családi vitát említi: „Ha a gyereket *körülmetéltetjük*, mármint nem a kórházban, hanem *rituálisan*, akkor *nincs többet csokinyuszi*, meg piros tojás, meg óvodai locsolkodás [...] *Mert a berit mila az nem vice* — Ha én mint apa beajánlom a fiamat Isten szövetségébe, akkor az kötelez...” (134. old.) A nem hívő Péter tehát bizonyos esetekben mégis Istenre hivatkozik, jelezvén, hogy identitásához bizony valamiképp a vallásos zsidó lét is hozzá tartozik, hiába tagadja explicite korábban. Vagy később: „...én abszolút nem hiszek, én megrögzött *ateista materialista* vagyok, nevezük bárhogy” (134. old.), zárja le ismét a vallási vonalat, majd rögtön hozzáteszi: „...ezzel együtt, nagyon mélyen... zsidónak érzem magam...” (134. old.) Talán a származás alapján? Nem sokkal később anyja esszencialista attitűdjét idézi fel rosszállóan: „Anyámtól megállás nélkül azt hallottam, hogy nehogy sikszét [nem zsidó lány] vegyek el, mert ha egyszer zúr lesz, akkor majd fejedhez vágja, hogy te hülye zsidó.” (135. old.) Másutt viszont tipikus zsidós „pónemről” beszél, mintha valamiképp mégis a származásnak, a zsidós géneknek volna szerepük, majd később megint a korábbiakban elutasított szigorú vallásosság védelmére kel: „Egy barátunk mesélte, hogy összevitakozott egyszer egy rabbiképzős növendékkel, aki azt mondta, hogy igenis meg kell követelni a hívektől, hogy betartsák a vallás összes szabályát, a szombatot, a kósert. [...] A barátom azt mondta, hogy hülyeség olyan feltételeket állítani, amelyeknek nem tud senki megfelelni, akkor ő azt mondta, hogy inkább legyenek tízen, de az ő gyerekeik viszik majd tovább a vallást... Ma már én is azt gondolom, hogy neki van igaza...” (136. old.) Péter eszerint a vallásosok pártján állna? Ateistaként? Asszimilációpárti? Mégis hisz a zsidós vonásokban? Gúnyolódik a vegyes házasságot ellenző „fajvédőkön”? Nem hisz Istenben? Mégis elképzelhetőnek tartja gyer-

mekét Isten szövetségébe ajánlani? Adhatunk-e a fentiek alapján kizárólagos választ az identitását érintő kérdésekre?

A zsidó identitás ily módon a szöveg alakulásának folyamatában létrejövő diszkurzív entitás, és az elmondott élettörténet is csak egy a lehetséges történetek közül. A *Mutatkozás* dinamikus identitásfogalomban gondolkodik. Ez az identitás nem az interjúalany pszichéjének mélyén szunnyad, felismerésre várva, nem jól definiált kategóriák szerint rendeződik, hanem az interjú közben, az emlékezés folyton változó és változtató folyamatában jön létre, önmagát rendre más és más arccal mutatva.

Az emlékezés rekonstruktív volta már évtizedek óta benne van a pszichológiai köztudatban: hogy emlékeink nem az egykor volt objektív valóságot képezik le, Frederic Bartlett 1932-es műve, *Az emlékezés* (Gondolat, Bp., 1985) óta köztudott. Esetünkben azonban egy másik jelenséggel kell számolnunk (fentebb láthatuk, az objektív múlt milyensége nem tartozik a szerzők érdeklődési körébe), mely a könyv elemzési szempontjaihoz inkább való. Avval tudniillik, hogy a mégoly strukturálatlan elbeszéléseket is meghatározza az interjúkészítő személyes jelenléte és érdeklődésének vélt vagy valós iránya. Jelesül, a szerzőpáros úgy közeledett interjúalanyaihoz, hogy egy zsidó iskolában küldött szét levelet, megkérdezve, hajlandók volnának-e a szülők egy beszélgetésre velük. Ez után jött csak a kérdés, hogy meséljék el élettörténetüket. Nyilvánvaló, és a szerzők ennek tudatában is vannak, ezek után nem „az” élettörténetet kapták meg, hanem, a szituációhoz erősen kötődő diszkurzív terméket. Ettől a ponttól pedig már sorjázanak is a kérdések: mennyiben tekinthető a történet a beszélők kizárólagos szerzeményének? Mennyiben teljes a korábbiakban jelzett, az alanyok számára garantált szabadság?

Úgy vélem, itt az ideje rátérni, milyen lehetséges implikációi lehetnek a társadalomtudományokban a nyelvi fordulatnak, mennyiben változtathat a tradicionális metodikán, s milyen mértékben vehető át – az identitás-szöveg metaforikusságával együtt

– az irodalomtudomány értelmező technikája. Hayden White-ot idézve jelzik a szerzők a saját álláspontjukat: „Az élettörténeti narratívák, akárcsak bármely más történelmi dokumentum, valójában ugyanolyan homályosak, mint azok a szövegek, amelyeket irodalomkritikusok elemeznek.” (19. old.) Érthető, ha a szövegek elemzősek Kovács Éva és Vajda Júlia inkább az irodalomtudomány interpretatív elemző technikája, mint a társadalomtudományok hagyományos módszerei felé fordul. Azt gondolom azonban, ennek a narratív-hermeneutikai fordulatnak bizonyos kérdésekkel feltétlenül szembesítenie kell a kutatókat. S ahogy a korábbiakban a módszertani különbségek mögött ember- és világméretű differenciákat feltételeztem, úgy a szigorúan módszertani jellegűnek látszó problémák e ponton morális jellegű kérdésekbe torkollhatnak. Nem tekinthetünk el ugyanis attól a különbségtől, hogy míg az írók szövegeiket a publikálással eltávolítják maguktól, s (talán éppen ezért) a jelenkori irodalmi konszenzus szerint egy írónak saját műve értelmezésével kapcsolatban nincs kitüntetett hangja – azaz elképzelhető, hogy egy szerző véleményével szemben, hangozzék bármily furcsán, állhat egy olyan vélemény (például kritikus), amely különösebb gond nélkül érvelhet is az auktor ellen –, addig az erősen kétséges, hogy ugyanez megtörténhet-e egy interjúalannyal. „Félreértheti-e” ő is a saját történetét? Nincs-e kitüntetett szerepe a beszélő alanynak saját történetének értelmezésekor? Lehet-e olyan értelmezésekre jutni, amelyeket ő esetleg ellenezne? Egyáltalán: kizárható-e az értelmezés folyamatából a szöveg (társ)szerzője, az a (társ)szerző, akinek a produkció idején a lehető legnagyobb szabadságot igyekeztük nyújtani? Illetve, a másik oldalról, a „szöveg” szerzőjének lehet-e teljes autoritása az értelmezésben? Kizárólag az ő értelmezése volna az „igaz” értelmezés?

Világos, hogy e kérdések mindössze puhatolódzó jellegűek, ám véleményem szerint egy mindenkor interpretatív társadalomtudománynak valamilyen módon fel kell tennie őket. Most csak annyit állapítok

meg, hogy szövegek és szerzők az irodalomban létezőnél közvetlenebb kapcsolata egymással és az értelmezéssel szükségképp nagyobb felelősséggel jár, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Kovács Éva és Vajda Júlia láthatóan tisztában van a fenti problémával, hiszen a könyvet nyitó *Levél a beszélgetőtársaknak* leírja álláspontjukat: „Történeteiteken elgondolkodva születtek meg bennünk a fejezeteit [ti. a könyveit] benépesítő alakok. Élettörténeteiket persze még ha tudnánk, sem akarnánk elvenni Tőletek. *A mi értelmezéseink ekként nem Rólatok, hanem a Ti segítségetekkel, de általunk teremtetett figurákról és – talán furcsán hangzik – mirőlünk szólnak.*” (9. old. – kiemelés: K. D.) Az értelmező így nemcsak az interjú társszerzője, de az értelmezéséről is, azaz a „végső történetről” is elmondható, hogy „Nem juthatunk el máshová, mint a Másik életének tényeivel ugyan rokon, de azokkal azonosnak semmiképpen sem tekinthető történethez” (32. old.). (Vagy másutt: „A szöveghez közeledő szubjektum már hiába keresi benne a valaha volt elbeszélőt. Saját maga és a szöveg találkozásában új értelmek születnek, melyek vonatkoznak ugyan az elbeszélőre, de már nem csak róla szólnak. A megértésünkben keletkező új narratíva maga is szöveg, mely együtt hordozza az elbeszélőt, a nyelvben mutatkozó közösséget és önmagunkat. Megértésünk a Másikra való vonatkozásában fantázia, a mi fantáziánk arról, hogy mit értett és gondolt a Másik akkor, amikor szövegét létrehozta, s mit korábban, amikor az elbeszéltek megestek vele.” 28. old.)

Eszerint a szerzők mintegy regényként kategorizálják saját művüket, ami a fenti megfontolásokat figyelembe véve véleményem szerint az elképzelhető legtisztességesebb gesztus a részükről. Az már egy másik kérdés, hogy az olvasók (és persze maguk a szerzők, valamint a „beszélgetőtársak”) mennyire képesek tartani magukat ehhez a képhez, ahhoz tehát, hogy az olvasott szöveg fikció, világa pedig nem egy másik világra (tehát a Másik elbeszélésére vagy életére) vonatkozó konstrukció, hanem egy önálló, autonóm világ. Ezen

új, a szerzők által létrehozott történetek kapcsán pedig valóban minden további nélkül állítható, miként a szerzők is remélik, hogy „kellő tanulsággal szolgál mindannyiunk számára ahhoz, hogy úgy érezhessük, érdemes volt őket megalkotnunk” (32. old.).

A továbbiakban pusztán egy gondolat kísérlet erejéig igyekszem elindulni a könyvvel egy olyan úton, amely mégsem önmagába fordulna vissza, hanem a Másik megismerését vállalhatná. Hisz voltaképpen bármifajta puha, kvalitatív társadalomtudomány célja is valami ilyesmi.

Az értelmezés szempontjából az első probléma mindjárt az interpretáció és túlinterpretáció kérdése. Hisz a szerzők is látszólag éppen a túlértelmezés vádját igyekeznek kivédeni azzal, hogy saját, önmagukról szóló történetekként nevezik meg könyvük szövegeit. Valójában a túlértelmezés önmagában olyan játékteret jelöl ki, melyet nem feltétlenül kell elfogadnunk. Mint ahogy Stanley Fish például nem is fogadja el, amikor azt állítja: „Az interpretációt – tévesen – olyan tevékenységnek tekintik, amelynek korlátokra van szüksége, holott az interpretáció épenséggel a korlátozás egyfajta rendszere.” (Stanley Fish: *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei III*. Jelenkor, Pécs, 1997. 5. old.) Fish radikálisan kontextus elvű jelentéselméletében nem különíti el egymástól a szöveget és értelmezését, mert úgy véli, azt a szöveget, amelyet olvasunk, már valamifajta perspektíva, valamifajta értelmezés szerint olvasuk. (Fish elméletéről lásd még: Stanley Fish: Van szöveg ezen az órán? In: Kiss Attila Attila, Kovács Sándor s. k., Odorovics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I*. Ictus és JATE Irodalomelméleti csoport, Szeged, 1996.; Kálmán C. György (szerk.): *Az értelmező közösségek elmélete*. Balassi, Bp., 2001.; Kálmán C. György: *Te rongyos (elm)élet!* Balassi, Bp., 1998. 97–225. old.) Az értelmezés pedig már bizonyos szabályok, korlátozások hálójában jön létre. Ezen az úton végighaladva megszűnik tehát a szöveg mint önmagában létező alapenti-

tás, ugyanakkor megszűnik az értelmezés is, mint az alapszövegre később rátevődő, járulékos cselekvés. Az egyes értelmezések nem egy elvont cél (az igazság) felé közelednek, hanem más és más szögből mutatják be a szöveget. Az értelmezésekkel kapcsolatos kérdésünk így az, hogy az adott interpretáció mely perspektívából, mely *közösség* szempontjából történik. Mely „értelmező közösség” terméke tehát, milyen előfeltevések szükségesek hozzá, és mi a következménye annak, ha ennek a közösségnek a szempontjait fogadjuk el. Amikor pedig az értelmezés kérdésével szembesülünk, a perspektívát, az értelmezést megelőző előfeltevésszerter kell figyelembe venni és elemezni, mely például azt szabályozza, milyen állítások tehetők egyáltalán a szöveggel kapcsolatban, vagy mi számít ténynek stb.

Azokat az előzetes megfontolásokat kellene tehát esetünkben is számba venni (amire e cikk nyilván nem vállalkozhat), melyekkel az interpretatív társadalomtudományok (és persze konkrétan Vajda Júlia és Kovács Éva) arra a szituációra reagálnának, hogy az elemzendő elbeszélés történetesen egy másik szubjektumtól származik, aki szövegét feltehetőleg magáénak érzi, és ekként vállalja is. A fő kérdés ezután az, hogy mi lehet az értelmezések azon köre, melyet alanyunk megkérdése nélkül, netán az ő ellenében is fenntarthatunk.

A szöveg bizonyos elemei, azaz az „értelemrögzítési folyamat” rögzülései kétségtelenül objektívak, legalábbis ha egy adott értelmezői közösség konszenzusát vesszük alapul. Eszerint tehát ha az objektivitást a kutatók (emberek) közötti konszenzusra vonatkozólag definiáljuk (vö. Richard Rorty: *Megismerés helyett vélemény*. Jelenkor, Pécs, 1998. 39–40. old.), a szövegre vonatkozó megállapításaink akár a szöveg alkotójának feltehetően kitéüntetett kompetenciája ellenében is helytállóak lehetnek. Érdeklődésünk középpontjában így a nyelvhasználat társasan szervezett tulajdonságai állhatnak, melyek az egyéni intenciótól függetlenek (vö. Charles Antaki, Sue Widdicombe (eds.): *Identities in Talk*. Sage, London, 1998. 109. old.).

Bírálatomban a könyv első esettanulmányát, Attila történetét igyekszem végigkísérni a fentiek alapján. Attila nem zsidó származású, története így a diszkurzív zsidó identitás példája. Az elbeszélési jellegzetességek elemzése után a szerzők gyakran tesznek megjegyzéseket az elbeszélő intencionális állapotaira (pl. „Mintha nem merné, nem tudná felidézni egykori érzelmeit” [67. old.]; „...mint ha ezzel is hangsúlyozni akarná, milyen közel áll a zsidósághoz” [67. old.] stb.), minthogy ezek volnának a szöveg azon területei, ahol interjúalanyunknak az értelmezésben (saját szándékai és érzelmi értelmezésében) mindenkor prioritása lehet, elképzelhető, hogy figyelembe véve a fentieket, talán nem szerencsés ilyen típusú kijelentéseket tenni.

Az „értelemrögzítési folyamat” elemzéséhez valószínűleg szintén nem volnának szükségesek a szövegen kívüli „valóságra” utalások. Ahogy Attila belső állapotai, úgy apjának vélt/valós „tettei” sem segítenek hozzá szövegének elemzéséhez: „Annyit sejtethünk tehát, hogy Attila verziója szerint apja végül – a háború után?, ki tudja – valamiféle bajba került, mert karpaszományos parancsnokként szolgált. S vélhetően az apa és a helyettese, ahogy a szövegben, úgy Attila fantáziájában is összemósódnak, azonosak. *Ahogy talán a valóságban is. Ahogy az sem elképzelhetetlen, hogy Attila apja volt az, aki nem pusztán eleget tett hadkötelezettségének azzal, hogy karpaszományos főhadnagyként szolgált, de emellett még egyetlenkedett is.*” (75. old. – kiemelés: K. D.)

A könyvnek, úgy tűnik, az interjú szövegének a külvilág (feltételezett) valóságába ágyazására azért van szüksége, hogy így is megtámogassa az elemzési technika talán legproblematisabb pontját, a tudattalan motívumok feltételezését. A szövegbéli Attila „tudattalanjában máig kísértő antiszemita előítéletek” (76. old.) vannak, szorong, hogy „tudattalan antiszemita előítéletei egyszer csak felbukkannak” (77. old.), s „kénytelen volt filozofitává lenni, hogy ne legyen antiszemita” (77. old.), így a konklúzió. Mindez pedig olyan mértékben épül feltételezésekre,

re, hogy ezen a ponton már nemcsak az a kérdés, „szükséges-e” ilyen típusú kijelentéseket tenni, hanem hogy „lehet-e”; az interjúalanyunktól kapott történet eredményeképp hivatkozhatunk-e a benne feltárt tudattalan antiszemita előítéletekre – vagy bármifajta tudattalan motivációra, mint ahogy az a könyv lapjain megannyiszor feltűnik (lásd például 102., 126. old.).

Hasonló elemekkel találkozunk egy másik történetben, ahol a származása alapján zsidó Pál és a durván antiszemita apja nevelte Katalin, valamint fiuk, a fentiekről mit sem tudó Ábel esetét olvassuk. A történet kulcsponthoz Ábel egy Dávid-csillagot rajzol épülő házuk sutfijának falára. Katalin megmutatja férjének a jelképet, aki erre (valószínűleg) lekever fiának egy pofont. Katalin szövegéből tudjuk meg, számára mit jelent a gyerek cselekedete: „...szóval nem tudtunk mit kezdeni ezzel. [ti. a csillaggal]. És nem jöttünk rá, nem döbentünk rá, hogy ez egy kérdés.” (111. old.) A szerzők a jelenetet úgy értelmezik, hogy miután „sem a zsidó származású apa, sem az antiszemita környezetben felnövő anya nem osztotta meg titkát gyermekével” (111. old.), Ábel öntudatlanul szakította fel szülei fájdalmas sebeit. Kétségtelen, Pál reakcióját ismerve bizonyos apai sérelmek felszakadhattak. (Hisz mi egyéb indokolta volna az agresszív reakciót. Jóllehet, ami biztos, az a pofon.) Ugyanakkor a Katalin intenciójára következtetés a közölt szövegrészletek alapján nem tűnik indokoltnak. Katalinról a szerzők feltételezik, hogy „biztosan elrémiszti és a soára emlékezteti apja antiszemizmusa, s könnyebb számára az áldozatok történetének felidézése, mint azzal szembenézni, hogy apja talán a tettesek oldalán állt akkor” (114. old.). Vajon elrémiszti? Vajon emlékezteti? Vajon apja a tettesek oldalán állt? Megannyi kérdés, mely talán nem éri meg a tévedés kockázatát. Ami a számunkra fontos, az Katalin értelmezése a Dávid-csillagról, a pofonról (amit nem mond ki expliciten: „a Pali örült dühbe jött [...] és így le lett keverve – el lett kenve – le lett kenve... és nem lett megmagyarázva ez az egész dolog...” [111. old.]

Hasonlóképp, Katalin egyetlen próbálkozását, hogy elhagyott apjával a kapcsolatot újra felvegye, valamint az ehhez kapcsolódó érzés („nekem ki kellene engesztelnem őt [bizonytalanul], de akkor nem éreztem így”, 114–115. old.) büntudatként van értelmezve (de legalább nem tudattalan...), továbbá Katalin a szerzők szerint „szégyelli magát apja antiszemizmusa miatt” (115. old.). Nem tudom. Világos, ha Pál üt (Katalin előadásában!) akkor az közösségünk értelmezési konvenciói alapján értékelhető agresszióként, rendreutasításként (persze mi van, ha azt mondta erre, hogy őt csak a festék zavarta?...). De Katalin büntudata (a szégyen miatt), s főként, a szégyen... Szégyelli-e magát Katalin? Kérdezhetünk erről rajta kívül bárki mást?

Mindezen kijelentések elkerülésével (melyek a tudattalanra vonatkozó kijelentések, valamint a szövegen kívüli valóság bevonása, akár intencionális attribúciók formájában) néztem szerint könnyebben elérhető lenne, hogy az értelmező jellegű tudományosság elérje azt a státust, ami feltétlenül megilletné a társadalomtudományok körében is. Az interpretáció ugyanis az objektivitás fentebb említett, „közösségi” alapú definíciója értelmében közel sem az az esetleges, normák nélküli, kiszámíthatatlan folyamat, aminek a szigorúan kvantitatív tudományosság képviselői talán látják. A szövegbéli megnyilvánulások, metaforák, szimbólumok elemzése ugyanis adott értelmezői közösség kulturális kompetenciája alapján történik, ennyiben pedig hangsúlyosan normatív tevékenység.

Úgy vélem, a kötet legjobb elemzései is ebbe a kategóriába tartoznak. Van, ahol egy adott interjúban belül bukkannak fel közös jelképek (így például a már említett Dávid-csillag – kár, hogy csak Katalin értelmezését ismerjük róla –, másuttal egy egész családnak a tánchoz való viszonyát követhetjük végig), ám esetenként külön fejezetet kapnak. A trenderli és a körülmetélés olyan közös motívumok, melyekkel kapcsolatban több interjúalany is kifejti álláspontját. Ám míg a körülmetélésről több, egymástól független személy véleményét ismerjük meg, a trenderli esetében

csak egy család otthoni hanuka hangulatáról és az azt követő eseményekről halljuk a családtagok értelmezését. Mind a kislány, mind az apa, mind a mama elmondja, hogy számukra mit jelent a trenderli, milyen más és más értelmet nyer a különböző történetekben. Van, akinél az identitás játékos megélésének öröme, van, aki helyette inkább az intellektualitást jelképező könyvekről beszél, s van, aki maga dobja ki és semmisíti meg vele együtt a hozzá kapcsolódó egyéb jelentéseket is. Így a trenderli történetében egy közös motívum háttérére előtt figyelhetjük meg az értelemképzés sok esetben követhetetlen egységbe torkolló aktusát.

Persze állítható, hogy a közös motívum, a közös „kód” keresése az értelmező önkényes beavatkozása a szövegbe. Másrészt viszont melyik értelmezés nem beavatkozás? Éppen „fishianus” szellemben mondhatjuk: nincs szövegközeli vagy -távolsági értelmezés. Nincs olyan értelmezés, ami jobban megfelelne a szöveg „belső” tulajdonságainak. Richard Rorty például egyáltalán nem is lát különbséget egy szöveg értelmezése és használata között, azaz minden „értelmezés” a szöveg valamilyen használatát is jelenti. (Lásd Richard Rorty: *The Pragmatist's Progress: Umberto Eco on Interpretation*. In: *Philosophy and Social Hope*. Penguin Books, 1999. 131–148. old.)

Nincs tehát autentikus értelmezés, ne nevezzük a „szerző”-szubjektum és az interjúalany közötti viszonyt másnak, mint ami: tisztelet. Ez a tisztelet az, ami áthatja Kovács Éva és Vajda Júlia könyvét, s aminek szellemében az interjúalanyaik által nyújtott figurából saját fiktív figurákat alakítják. Am éppen e tisztelet jegyében kellene az értelmezések, értelemtulajdonítások körét valamiképp megszabni, nehogy túl hamar az „értelmezés” és „túlértelmezés” valóban parttalanságba torkolló zsákutcájába jussunk.

A könyvből is kiolvasható válasz annak felismerése lehet, hogy figyelmünket mögöttes indokok és tudatlan emóciók projiciálása helyett a szövegelemek mint kulturális kódok többé-kevésbé objektív „működése”

felé fordíthatnánk. Így elemzéseinkben nem a kogníció és intenció háttere előtt értelmezhetnénk a szöveget, hanem önmagában, beszédaktusként. Mint ilyen a szöveg már nem a belső állapotokra való vonatkozásként létezne (mely belső állapotok és értelmezésük maradna az egyén privilégiuma), hanem a kultúra viszonyaiba ágyazódó értelemadó cselekvésként.

A fenti elemzés bevallottan tapogatózva próbálta vizsgálni a társadalomtudományokban is feltétlenül releváns szövegértelmezés módszerét. Arra a hiányra próbált rávilágítani, mely a szövegeket interpretáló, az irodalomtudományra jellemző módszer társadalomtudományi alkalmazásakor keletkezett. Az értelmezés és túlértelmezés kérdéskörét tárgyaló munkák (lásd *Helikon*, 2001. 4. szám) többnyire az irodalmi szövegek körén belül maradnak, és nem veszik figyelembe a társadalomtudományokban szöveg és „szerzője” esetleg közvetlenebb kapcsolatát és ennek morális jellegű implikációit. Ha szövegek értelmezéséről beszélnek, azon nem értenek mást, mint irodalmi szövegeket. A társadalomtudományok ugyanakkor szintén szövegekkel (is) dolgoznak, s mint igyekszem megmutatni, társadalomtudomány és értelmezés házasságából egyedi problémák és kérdések is születhetnek.

Erre példa Kovács Éva és Vajda Júlia könyve, a *Mutatkozás*. Ez a könyv vállaltan szubjektív, de a szerzők mély empátiáját is tükrözi interjúalanyaik iránt. Így – a jelzett problémákkal együtt is – finom és érzékeny elemzéseken keresztül egyedülállóan mély és intim kapcsolatba kerül saját szövegének alakjaival – csak úgy, mint olvasóival. S ha a bíráló szerzője az értelmezett jelenségek körével kapcsolatos kételyeit továbbra is fenntartja, csak igazolni tudja a könyv előszavában megfogalmazott reményt: „Azt reméljük, az általunk megalkotott Másikok története ugyanakkor kellő tanulsággal szolgál mindannyiunk számára ahhoz, hogy úgy érezhessük, érdemes volt őket megalkotnunk.” (32. old.)

párhuzamos életművek / parallele lebenswerke / parallel oeuvres maurer gáyor

Városi Művészeti Múzeum, Győr

Valószínűleg zavarba hozom a BUKSZ szerkesztőit, amikor azt kérem, hogy a folyóirat előírásaitól eltekintve, a fenti három sort nyomtasák ki írásom címeként. Recenzióm ugyanis egy formailag és tartalmilag egyaránt szabálytalan kiadványról szól, mely szabálytalanság a hazai (és bizonyos mértékig a nemzetközi) kortárs művészeti kiadványok lényeges változásainak szimptomája.

Sietek leszögezni, hogy fontos és érdekes kiadványról, két jelentős magyar művészről szóló munkáról van szó, amelyről – ha kézbe vesszük – a többi könyvészeti adat is hamarosan kiderül. Szerkesztette Maurer Dóra, szerzői különböző, névvel feltüntetett tanulmányírók; fordítói, a fordítások ellenőrzői, a fotók és a reprodukciók készítői, a címlap és a tipográfia tervezője, a színes nyomdatechnika felelőse mind létező, névvel jelzett személy, nyomtatta a Mester Nyomda, Budapest, a megjelenés éve nincs feltüntetve (de még emlékszünk rá: 2002), összterjedeleme 260 számozott oldal, sok számozatlan (de jól adalt) fekete-fehér és színes reprodukcióval. Szponzorlista, ISBN-szám rendben. A címből sejthető háromnyelvűség hozzávetőleges: a tanulmányok párhuzamos magyar és német (vagy magyar és angol) hasábkban futnak egymás mellett, két nyelven tanulmányozhatjuk az életrajzi adatokat is, viszont a függelék alkotó kiállításjegyzékeknek, bibliográfiáknak, a Gáyor- és Maurer-műveket őrző közgyűjtemények felsorolásának már csak a címe háromnyelvű.

Talán egy könyvészeti szakfolyóiratban – és ez a BUKSZ – végre lehet ilyen, a közönséget talán kevésbé,

de néhány szakmát és tudományterületet nagyon is foglalkoztató kérdésekről beszélni, melyek közül a leglényegesebb: a *könyv* és a *katalógus* „műfaji határainak” összemosódása. Az érintett „szakmák”: a művészet-történet, a művészet, a művészetet kiszolgáló vagy vele kereskedő tevékenységformák, a könyvkiadás, a nyomdaipar és a könyvtár.

Hogy művészeti vonatkozásban mi a könyv és ezen belül mi a monográfia – a definíció viszonylag egyszerűnek látszik. Egyetlen téma, esetleg egyetlen művész munkásságának tudományos igényű, nem rövid terjedelmű feldolgozása. Számolnunk kell még az úgynevezett „művészkönyvek” (*artist book*, *Künstlerbuch*, *livre d'artiste*) elterjedtségével is, de itt a lényeg a művészi megformáláson, „a könyv mint műalkotás” van. A Maurer–Gáyor-kötet viszont nem ilyen; ez esetben a két művész legfeljebb a szerkesztő, esetleg a „stylist” szerepét játszotta.

A műfaji keveredés egyik oka, hogy az elmúlt évtizedekben világszerte egyre több az olyan kiállítás, amely valamilyen témát vagy életművet monografikus igényrel dolgoz fel, s ehhez könyv terjedelmű tudományos katalógust ad ki. E katalógusok ritkán kerülnek könyvesboltokba, inkább a múzeumokban, kiállítótermekben s leginkább a „museum (book) shop”-okban árúsítják őket.

És mi a katalógus? *Per definitionem* a mindenkor kiállítás katalógusa, vagyis a kiállított művek jegyzéke. Lehet akár egyszerű lista, egyetlen sokszorosított papírlapon; de lehet hatalmas kötet is, minden egyes mű gazdag dokumentációjával (a kiváló minőségű színes reprodukciókról nem is beszélve), kiegészítő tanulmányokkal, dokumentumokkal (a művész vagy művészek íásaival stb.), videokazetta- vagy CD-melléklettel. Ma már nem ritka az olyan katalógus sem, amely kizárólag elektronikus hordozón jelenik meg. E katalógusok impresszuma egyes esetekben akár oldalakat is megtölt, és alapvetően két részre oszlik: a kiállításra vonatkozó és magával a kiadvánnyal kapcsolatos információkra. Előzőnek a fő személyisége a kiállítás rendezője (újabbban: kurátora), és egyik fő ada-

ta a kiállítás helyszíne; utóbbi a katalógus (fő)szerkesztője (aki persze lehet a kurátor is) és a kiadója, amely lehet egy független kiadó is, akit/amit erre az alkalomra a múzeum felkér.

Az ezredvégi–századeleji meglehetősen differenciált helyzetben egy átlagos katalógus felépítése a következő: címmegnevezés, beköszöntő egy neves személyiségtől, bevezető tanulmány(ok), képek, függelékben a kiállított művek jegyzéke, a művész életrajzi adatai, kiállításainak jegyzéke, esetleg külön bibliográfiája, a műveit őrző múzeumok felsorolása. Ha csoportkiállításról van szó, a struktúra annyiban módosul, hogy minden művészenek jut 1–10 nyomtatott oldal, néhány repró, az előbb felsoroltak közül a legjellemzőbb adatok és élenkítésül egy-egy *statement* vagy egy vele kapcsolatos idézet. A művészek ilyenkor a legtöbb esetben alfabetikus rendbe vannak szedve.

Az átlagos katalógus egyfajta szükséges rossz; „közbülső műfaj” a tudományos katalógus és a dokumentum-szuvenir, vagy még inkább a reprezentatív album és a monográfia között, élvezeti értékének határt szab a reprodukciók mérete és technikai kvalitása, meg a bevezető szöveg költőisége. Tudományos értéke minimális, használati értéke attól függ, hogy mennyi információ (adat) van benne. Szempontunkból különös figyelmet érdemel az idézhetősége, s még inkább a benne közölt irodalomjegyzék tételeinek minősége. A művészek bibliográfiája ugyanis legkevésbé monográfiákból áll – inkább katalógusokból (és még inkább katalógusbevezetőkből), továbbá kritikákból és összefoglaló művekben található említésekben. Az egyes bibliográfiai tételeknek a művészvilágban (a művészeti életben vagy akár a tudományos életben) képviselt rangjáról sajátos módon, de pontosan vall az illető írásmű idézésének módja a művész-katalógusokban: a pontos bibliográfiai adatok (szerző, cím, évszám, oldalszám) felsorolásától az „XY kiállítása itt és itt, évszám, NN katalógusbevezetőjével” típuson át a szerző meg sem nevezéséig terjed a skála.

Jelen sorok szerzője éppen Maurer Dóra egyik korábbi kiadványával kapcsolatban „világosodott meg” a

katalógusszerzőség presztízsenek kérdéskörében. A kötetbe írtam egy tanulmányt, ugyanúgy, mint osztrák kollégám, Dieter Ronte, s dolgozatom bibliográfiai adatai így alakultak:

„Tárgyilagossá gyengédség” / „Objective tenderness”, in: Dieter Ronte – Beke László: Dóra Maurer, *Arbeiten/Munkák/Works 1970–1993*, Present Time Foundation, Budapest, 1994. 85–98., 99–112. old.

De elképzelhető lehetett volna a következő variáció is:

Maurer Dóra: *Arbeiten / Munkák / Works 1970–1993*, Present Time Foundation, Budapest 1994 (Dieter Ronte és Beke László tanulmányaival).

Nyilvánvaló, hogy a szakíró számára az előbbi forma a rangosabb. Ha a tanulmány szerzője szerepel a címlapon, az a látszat keletkezik, mintha monográfiát írt volna a művészről. (Vannak fórumok, ahol nemzeti vagy nemzetközi szinten folyamatosan figyelik a tudósok vagy kritikusok publikációs tevékenységét és „idézettségi indexét”.) Ez a látszat a művész számára is kedvező. A második forma egyszerűen csak „a művész katalógusa”.

Persze több variáció is lehetséges: van, amikor a művész rangját emeli a kritikus vagy a szövegíró nevének kiugratása, van, amikor fordítva, s van, amikor az egész kérdés értelmét veszti.

A művészeti élet folyamatos változásával összefügg a művész önmegdzelési szokásainak alakulása. Magyarországon a rendszerváltás óta a kiállítási tevékenység, a műkereskedelem, a szponzorálás, a PR- és a marketingtevékenység, valamint a nemzetközi kapcsolatok élénkülésével megnőtt a művész érvényesülési stratégiáiban portfóliójának, „CV”-jének (életrajzának) és így *katalógusainak* jelentősége is. Általánossá vált az a felfogás, hogy „a kiállítást bezárják, de a katalógus megmarad” (analogia: az operaelőadás után a hangfelvétel archiválni lehet). „Csak akkor állítok ki, ha megfelelő katalógust tudnak rólam kiadni.” A művész önbecsülésének egyik legmarkánsabb formája: (ennyi és ennyi idős koromban, avagy ilyen munkássággal a hátam mögött) „nekem jár egy jelentős katalógus”. Fiataloknál: „nekem már

van katalógusom.” Az Enciklopédia Kiadó jelentős és terjedelmes *Kortárs Művészeti Lexikonjának* egyik válogatási kritériuma az volt, hogy az illető művésznek van-e katalógusa.

Az állami mecénatúra és a különböző szponzorok szívesen támogatják kiállítási katalógusok kiadását. Azonban sokszor előfordul, hogy a rendelkezésre álló összegek elégtelenek voltak (vagy más okok) miatt a katalógus elszakad a kiállítástól, és csak később jelenik meg. Az is megtörténik, hogy egy-egy művész sikeres pályázata nyomán a katalógus a kiállítástól függetlenül jelenik meg. Vagy akár a megjelent kötet – könyv? – nem is katalógus.

E legutóbbi kategóriába tartozik Maurer Dóra és Gáyor Tibor kötete, mely a könyv és a katalógus sajátos keveréke. Megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram Képzőművészeti Kollégiuma, az Österreichisches Bundeskanzleramt Sektion für Kunstangelegenheiten, a Raiffeisen Bank Rt. Budapest, a Soros Alapítvány, a Magyarországi Ludwig Alapítvány és az (impresszumban fel nem tüntetett) Artpool támogatta. Intézményes háttérrel és kiállítást nyújtott hozzá a győri Városi Művészeti Múzeum. Mégsem katalógus. És jelentősége nemcsak abban áll, hogy mint állatorvosi lovon, be lehet rajta mutatni az imént elemzett művészetszociológiai tendencia számos vonását, hanem főleg abban, hogy mint könyv jó, fontos információkat tartalmaz két jelentős művész munkásságáról, és ráadásul kiutat mutat a sokasodó önkiadások uniformizáló-dó folyamából.

Mint Hajdu Istvánnak a kötetben közölt interjújából is kitűnik, a két művész reálisan értékeli saját magát, és sok újat is tud mondani gondolkozásmódjával, munkamódszerével (Maurer a pedagógiai módszereivel) és módszeres eljárásaival kapcsolatban. Egyértelműen kimondásra kerül, hogy a házaspár, kihasználva a körülményekből adódó, Bécs és Budapest között ingázó életmódját, az 1960-as évek végétől a rendszerváltásig rendkívül fontos transzmissziós szerepet játszott a hazai avantgárd külföldi elismertetése érdekében. A mellékelt illusztrációs anyagból kitű-

nik, hogy Gáyor Tibornak jelentős – és a szakma számára majdnem teljesen ismeretlen – informel korszaka volt 1964–65 táján. A stílusösszefüggések közül számos további fontos szálat bogoz ki a Kaszás Gábortól származó, a tudományos szakszerűség minden követelményének messze eleget tevő, számos meggyőző analógiát felvonultató, összehasonlító tanulmány. Rendkívül meggyőző például az a felvetés, hogy mind Gáyor egész festészeti munkásságában, mind pedig Maurer egyik fő művében, a *Timing* című filmben a textília – a festővászon, illetve a filmvásznat reprezentáló lepedő – *hajtogatása* alkotja a kompozíció alapelvét. Etalonszerepet tölt be a tanulmányok között Wessely Anna írása a tekintetben, hogy a *gender studies* szemléletmódját nem divatos diskurzuslehetőségként használva, valóban korszerű társadalmi relevanciaként tudja érzékelteni a férfi-nő párkapcsolat művészeti hatását. A kölcsönös hatások valóban kimutatható formai és strukturális összefüggésekben jelentkeznek. Ugyanebből a szempontból érdekelendő N. Mészáros Júlia tanulmánya, aki győri múzeumigazgatóként elindította a Maurer–Gáyorhoz hasonló, nemzetközi kontextusban dolgozó műveszpárokat felvonultató kiállítássorozatot: ő is új formai összefüggésekre tud rámutatni azáltal, hogy a két művészt egyetlen szimmetrikus alakzatként fogja fel.

Végül a két „főszereplő” talán első pillantásra öntetszelgésnek is vélhető önbemutatójáról jegyzek meg néhány megfigyelést. Maurer Dóra korábbi munkásságában is folyamatosan jelen volt az írás. Akár szakmai könyvek szerzőjeként, akár művészek munkásságát összefoglaló katalógus-előszó-íróként vagy kiállítások megnyitójaként egyéni hangú és egyéni meglátásokra képes gondolkodónak mutatkozott. Itt közölt visszaemlékezése adatokban és részletekben gazdag forrás a legújabb magyar művészet történetének feldolgozásához, a cím pedig – „SUMUS”, a művész-házaspár és a mindenkori csatlakozó munkatársak lazább-szorosabb társulása – annak belátására kényszerít bennünket, hogy Maurer és Gáyor esetében nemcsak két alkotó ember,

nemcsak egy házaspár, nemcsak egy kirajzolódó művészeti közeg, hanem annak társadalmi beágyazottsága is tudatossá és kreatívá vált az idők során. Gáyor Tibor rövid írása viszont arról győz meg, hogy lehet ugyan a korszerűséget a legújabb trendekhez igazodással is megcélózni, a következetesség, jelen esetben azonban a kitartás egy nem provizorikus eszmerendszer, a geometria mellett, paradox módon a folyamatos egy-helyben-maradással is mindvégig aktuális maradhat.

A könyv tanulsága kettős. Kulturális üresjáratok kialakulása esetén – melyek egyik jellemző mai mellékterméke a katalóguskönyv-hibrid műfaja – helyes helyzetelemzéssel, kreativitással és végtelen türelemmel a periférián is lehet jelentős teljesítményeket elérni. Egy tetszetős jelszó – „SUMUS” – csakugyan képes tartalommal feltöltődni, ha a jelentését komolyan végiggondoljuk.

BEKE LÁSZLÓ

Schwendtner Tibor: Heidegger tudományfelfogása

(AZ 1919–29-ES IDŐSZAK ÍRÁSAINAK TÜKRÉBEN)

Osiris–Gond, Bp., 2000. 227 old. 1080 Ft.

Schwendtner Tibor könyve már címe miatt is érdekes, mivel Heidegger a filozófiát nagyon határozottan nem sorolta a tudomány körébe. A tudomány döntő jellegzetessége számára az, hogy elmélet, elméleti viszonyulás eredménye, s ezért egyes jelenségek leírásakor torzít, és ebből következően alkalmatlan a filozófia céljaira. Heidegger a filozófia feladatának a tényleges emberi élet leírását tartja. Az elméleti viszonyulás azonban szerte kikerülhetetlenül meghamisítja a tényleges életet, ezért megfelelő leírása érdekében meg kell szabadulnunk a teoretikus beállítódás uralmától. A teória torzítás, mert eltárgyasítja a tényleges életet. E beállít-

tódás uralma ráadásul Heidegger szerint nemcsak a tudományra érvényes, hanem a filozófiára is, amely eddigi története folyamán végig a teória foglya maradt. A programatikuss követelmény tehát a nyugati gondolkodás teljes hagyományának meghaladása.

Schwendtner az 1919–29-es időszakban vizsgálja a tudomány heideggeri elemzését (15. old.). Hogy problémafelvetése nem kézenfekvő, vállalkozása indoklásából kitűnik. Belátja, hogy nehézségekbe ütközik, hiszen „Heidegger soha nem törekedett arra, hogy a »tudományfilozófia« problémáit önálló diszciplínába gyűjtse” (16. old.). A másik nehézséget azon „előítéletek és értelmezési sémák” adják, „melyek magától értetődően elutasították a Heidegger tudományfelfogására irányuló vizsgálódást, illetve a heideggeri gondolatvilág és a tudományfilozófiai tradíció vitáját, összekapcsolását” (15. old.). Azonban e tendenciával szembeállítja a maga felfogását „a természettudományok hermeneutikájának” programjáról, amelyben „tudatosan próbálják összekapcsolni a tudományfilozófiai és a hermeneutikai tradíciót, ezen belül Heidegger filozófiáját, továbbá megkísérlik [...] a természettudományokban rejlő hermeneutikai vonásokat felderíteni” (15. old.). Ezeket az utalásokat talán érdemes lett volna alaposabban kifejteni, megadni Heidegger tudományfelfogásának jelentőségét, rámutatni arra, hogy mi a szisztematikus tétje egy ilyen értelmezésnek, és indokolni, miért érdemes irányadó szempontként éppen a tudományfelfogást egy Heidegger-értelmezés alapjává tenni. Schwendtner, miközben azt képviseli, hogy Heidegger fontos a tudományos elemzés számára, nem fogalmazza meg kellő határozottsággal, hogy Heidegger számára viszont a tudomány alárendelt téma. Ezért nem meglepő, hogy „miközben Heideggerről könyvtárnyi irodalom jelent meg, Heidegger tudományfelfogását [...] mindössze két monográfia dolgozta fel” (15. old.). Schwendtner külön meg is fogalmazza: Heidegger „alig-alig szentelt önálló tanulmányt a tudomány problematikájának” (19–20. old.).

Valójában a kötet nem pontosan határolja körül saját célkitűzését. Igazi témája ugyanis nem Heidegger tudományfelfogása, azaz a tudomány Heidegger felől nézve, hanem az a többször mellékesen megfogalmazott (31., 67., 126. old.), egy helyen pedig a könyv újdonságaként kiemelt (160. old.) s a leghosszabb, a 4. fejezet tárgyává tett kérdés: értelmezhető-e az autentikus tudomány fogalma? Ez a kérdés, könnyen belátható, igazán csak a tudomány felől érdekes. Viszont két olyan témakört – világelemzés és autenticitás – kapcsol össze, melyek könnyen elválaszthatók egymástól. Nem véletlen, hogy eltérő értelmezések problémamentesen voltak képesek ezeket az elemzéseket izoláltan vizsgálni. A kötet két részéből az első „Heidegger alaptörkevéseit” tárgyalja, a második magát a szűkebb témát, a tudományfelfogást. Indokolatlan azonban, hogy Schwendtner kifejezetten kizárja a tárgyalásból a „hatástörténeti összefüggéseket”, azaz például Arisztotelész, Husserl, Dilthey és mások tudományra vonatkozó, Heideggert „rendkívül erősen” befolyásoló elemzéseit (23. old.).

A dolgozat a tudomány jellemzésére az „objektíváló teoretikus beállítódás” fogalmát hozza fel. Ez a kulcsfogalom hivatott megadni Heidegger fejtegetéseinek újszerűségét: „Az objektíváló teoretikus beállítódás a szaktudományokat jellemzi, viszont – Heidegger szerint – hiba lenne magukat a szaktudományokat ezen teoretikus beállítódás módján megközelíteni.” (17. old.) Megítélésem szerint Schwendtner nem tisztázza kellőképpen ezt a fordulatot. Az idézett szöveghely nem azt támasztja alá, amire szánták: ott ugyanis ismeretelméletről van szó, nem a tudományról. Amit nem teoretikus beállítódással kell megközelíteni, az Heideggernél az ismeretelmélet kérdése, még pontosabban az újkori ismeretelmélet típuskérdései a külvilág létéről stb. A tudományra irányuló teoretikus megközelítés nehezen értelmezhető. Heidegger gondolati stratégiája az, hogy egy meghatározott beállítódáshoz, nézőponthoz rendeli hozzá az újkori ismeretelmélet kérdésfelvetését, s azt állítja, hogy ez a

nézőpont nem elsődleges, hanem levezetett, elsődleges szinten nem merülnek fel ezek a kérdések, csak a másodlagos szinten. A tudomány leírása szempontjából nem világos, mi lehetne objektíválás, eltárgyiasítás. Schwendtner érvelésében valójában két tézis csúszik egymásra. Egyrészt az a gondolat, hogy a tudomány maga saját jellegéből következően nem, csak valamilyen más instancia segítségével képes feltenni az önmagára, működés módjára vonatkozó kérdéseket – ezt lényegében már Platón megfogalmazza –, másrészt az a gondolat, hogy a tudomány nem közelíthető meg egy sajátos objektíváló szemlélettel. Értelmezésem szerint ez utóbbi nem Heidegger álláspontja, mivel számára az objektíválás, eltárgyiasítás az élet leírása kapcsán vetődik fel.

Az írás a tudomány értelmezési keretként a „véges mindennapiság és az eredettudományként felfogott filozófia” szempontjait említi (25. old.). Elkülönít továbbá Heidegger gondolkodásában két, egymásba átfolyó korszakot, melyek közül az elsőre az a kérdés jellemző, hogyan alakul ki a filozófia a tényleges életből, míg a második korszakban a létkérdés kerül előtérbe. A könyv az „önelsajátítás” fogalma köré szervezi Heidegger főbb törekvéseit (28. old.), mely fogalom három célt egyesít: egyrészt egzisztenciális célt, az ember önmagához való eljuttatását, másrészt filozófiai, a filozófia visszajutását önmagához, végül egy tudományos célt, a tudomány önmagához való viszonyának újragondolását.

Az ember önmagához való eljuttatása voltaképpen a tényleges élet megfelelő leírásának feladatát jelenti, amit „Heidegger a husserli fenomenológia és a hermeneutikai hagyomány ötvözésével” kísérel meg (29. old.). Az összefüggésből nem derül ki, hogy azért van szükség egy sajátos feltárási módra, mert az életet eddigi leírásai eldologiasítják. Az élet megfelelő leírása újfajta filozófiát jelent, amit Heidegger „eredettudománynak” nevez. Az elnevezés azon a gondolaton alapul, hogy bizonyos jelenségeket egy eredetibb szféra származékainak, megnyilvánulásainak kell tekintenünk, s ennyiben edde-

tük felől kell értelmeznünk őket: „Heidegger a filozófiát és a tudományokat is a faktikus élet kifejeződésé-ként látja, s így azokat is eredetükre kérdezve kívánja megragadni.” (29. old.) A dolgozat az eredettudomány három értelmét különíti el: először a tényleges élet megragadását egy eredetibb réteg felől, másodsorban a filozófia eredetét a tényleges életben, harmadszor a filozófia eredetét a hagyományban. Az utóbbi két mozzanattal kapcsolatban legalább két nehézséget kell megemlíteni. Egyrészt paradoxnak tűnik, ahogy a filozófia létrehozta a filozófiát az életből, mivel ehhez előfeltételnek kell önmagát (35. old.), másrészt eldöntetlen marad, hogy a filozófia az életből vagy a hagyományból ered-e.

Az eredettudományként értett filozófia módszere az átalakított husserli fenomenológia. A „vissza a dolgokhoz” formula Husserl számára arra utalt, hogy előítéletek és elméleti „konstrukciók” torzítják el azt, ahogy a dolgokat nézzük, s ellenszerként az előfeltevésmentes leírást és a szemléleti ellenőrzést javasolta. Heidegger nemcsak megállapítja az ilyen torzítások meglétét, hanem magyarázatot is kínál rá: a „kutatásnak és az életnek az a sajátos tendenciája, hogy az egyszerűt, az eredetit, az igazít át-ugorja, és a komplikálnál, a levezettnél, a nem igazinál tartózkodik.” Az így felfogott fenomenológia döntő vonása, hogy nem válhat „állásponttá”. „Az álláspontfilozófián azt a filozófiát érti Heidegger, melynek képviselője egy megmerevedett, kritikátlanul átvett pozícióba betonozza be magát, s [...] saját előfeltevéseit nem teszi kérdésessé, nem hozza játékba.” (37. old.) Az álláspont ellenfogalma – és ezt a könyv nem hangsúlyozza – a „kutatás”, érve ezen egy olyan gondolkodást, mely hajlamos saját előfeltevései felülvizsgálatára.

A dolgozat Heidegger eljárása, módszere kapcsán a hermeneutikai hagyományt is említi a fenomenológia mellett. Ezzel kapcsolatban azt az ellenvetést lehet tenni, hogy Heidegger a hermeneutikát nem újragondolja, hanem a hagyományostól eltérő értelemben használja. Tulajdonképpen Schwendtnert ezt meg is fo-

galmazza: „A hermeneutikai tradíció átértelmezésének döntő pontja, hogy itt nem áthagyományozott szövegek interpretációs művészetéről, nem a szellemtudományok módszertanáról, hanem a faktikus élet önértelmezéséről van szó.” (41. old.) A hermeneutika újragondolásáról akkor lehetne beszélni, ha ki lehetne mutatni, mi köze a szövegértelmezésnek az élet önértelmezéséhez.

A könyv a vizsgált 1919–29-es időszak első részével kapcsolatban Heidegger egyik alaptörekvését teljesen figyelmen kívül hagyta: viszonyát a görög filozófiához, főként Arisztotelészhez. Ez a téma nem öncélú, mivel a tényleges élet leírása Heidegger szerint csak Arisztotelész-interpretáció formájában lehetséges. Ezt azzal indokolja, hogy saját kora és a megelőző filozófiai hagyomány bele van bonyolódva az Arisztotelész által meghatározott gondolati perspektívákba. Ennek a hagyománynak a megfelelő feldolgozása csak Arisztotelész „destrukciója”, leépítése által lehetséges, ami az eredeti kérdésperspektívák visszanyerését jelentené. A dolgozat gyakorlatilag eltekint ezekről az összefüggésektől.

Heidegger második, Schwendtnert által megkülönböztetett korszakára a létkérdés dominanciája jellemző. A dolgozat komolyabb átmenet nélkül tér át a létkérdésre, nem foglalja sokat azzal, hogyan merül ez fel Heideggernél. A szerző Heidegger gondolkodásának ezen egyik legismertebb témaköréhez a tudomány felől közelít, s nem tárgyalja részletesen értelmezési lehetőségeit, esetleges elutasítását. Ismeretes, hogy Heidegger a létkérdést kívánta saját gondolkodása centrumának látni és láttatni. Egyesek azonban kétségbe vonják a létkérdésnek még az értelmességét is, s ezért talán több teret lehetett volna szentelni tisztázásának.

Az írás a következőkben áttekinti azokat az alapvető struktúrákat, jellemzőket, melyeket Heidegger az emberi létezés elemzése kapcsán ír le. Eközben lényegében együtt kezeli a filozófus első és második korszakát, hallgatólagosan azt sugallva, hogy nem lehet őket jól elkülöníteni egymástól. Ezzel a gondolatmenet az itt-lét elemzést, és nem a létkérdést kö-

veti, kimondatlanul is alátámasztva, hogy a két törekvés elválasztható, és a tudomány leírása szempontjából az előbbi a fontos. A tudomány felől az emberi ittlét elemzése azért jelentős, mert a tudományt mint a „világban-való-lét egyik létmódját” lehet felfogni (52. old.). Az a mód, ahogy léte-zünk, Heidegger szerint mint világban-való-lét határozható meg, s ennek az összetett struktúrának Schwendtnert elsősorban azt a mozzanatát követi, amelyet a „világ” kifejezés jelez. A „világ” kezdettől alapfogalom Heidegger számára, ahol az a belátás irányadó, hogy az „élet önmagában világgravitációzott, »élet« és »világ« nem két önmaga számára fennálló objektum” (53. old.). A világ eleve „hozzáférést jelent, s nem a dolgok valamilyen halmazát.” (uo.) E megfogalmazásban pontatlan az, hogy a világ nem pusztán hozzáférés Heidegger számára, hanem egyszersmind az a lehetőség-tér is, amely hozzáférhetővé válik.

A tudományfelfogás szűkebb témáját tárgyalva a könyv abból indul ki, hogy Heidegger számára a filozófia a „tudományosság igazi letéteményese” (61. old.). Ebből két következtetést von le: egyrészt a tudományok tényleges gyakorlata a tudományosság meghatározására nézve irreleváns, másrészt mély kapcsolat létezik filozófia és tudomány között. Túlértelmezésnek tartom azt a tézist, mely szerint a filozófia a tudományosság hordozója. Schwendtnert dolgozata, bírálat helyett, túl komolyan veszi ezt a gondolatot, holott ő maga adja meg azt a döntő kritikai szempontot, hogy e tézis teljesen figyelmen kívül hagyja a tudományok tényleges gyakorlatát. Megállapítja, hogy a „tudományok eredetére vonatkozó heideggeri kérdés ketté-ágazódik, az egyik alapirányt a filozófia képviseli, míg a másikat a faktikus életvilág, illetve a mindennapi világban-való-lét jelenti” (62. old.). Ez némileg zavarba ejtő, mert ellentmond annak a korábbi állításnak, hogy a filozófia a tényleges életből származik. Nem világos ugyanis, milyen értelemben lehetne a filozófia a tudomány eredete. Továbbá ha elfogadjuk, hogy a tudomány a filozófiából eredeztethető, még akkor is kér-

déses, mi értelme lehet annak a további tételnek, hogy a tudomány az életből ered. Az elemzés egy későbbi ponton a két irányt „az úgynevezett konkrét, illetve produktív logika” révén tartja összekapcsolhatónak. Ez a logika a heideggeri elképzelés szerint egyes tudományos szakterületek olyan alapvető meghatározásait adja meg, melyekkel azok eleve dolgoznak, s ennyiben feltételezik őket (111. old.). Ez a pontosítás a megfogalmazott feszültséget nem oldja fel, csak eltolja a produktív logika irányába, s így az válik tisztázatlan eredetűvé. Feltűnően hiányoznak továbbá a meggyőző példák a produktív logikára.

A dolgozat idézi Heideggertől, hogy „a tudományok felé orientálódástól a filozófia tudományossága kedvéért éppen meg kell szabadulni, hogy így a »tudományosságot« annál eredetibben fedhessük fel” (64. old.). Ezzel újra hangsúlyozza azt, amit már korábban kimondott: Heidegger vissza akarja szorítani a tudományok gyakorlatát a „tudományosság” elemzéséhez. E tudományosságot a könyv leírásában Heidegger „a hozzáférhetőségért, a módszerért folytatott szakadatlan küzdelemben, a kérdés és a kritika abszolút radikáliszmusában, a saját előfeltevéseinek feltárásában, az önatvilágítás feladatában látta” (uo.), amit „sokkal inkább *tartásként, beállítódásként, sőt szenvedélyként* kell felfogni, olyan nyitottság kiharcolásaként és megőrzéseként, amely képessé teszi a filozófiát a folyamatos megújulásra [...], illetve annak elkerülésére, hogy megmerevedett álláspontként veszítse el magát” (65. old.). Könnyen felismerhető ebben az állásponthilozófia elleni, korábban említett polémia. Kérdés azonban, elégséges-e akár csak egy durva közelítés részeként is ennyivel meghatározni a tudományosságot. Ellene vehető, hogy nagyon kevésbé értelmeszük a tudományt, ha pusztán a kutatás e tág fogalmával jellemezzük. Megfontolandó továbbá, szembe lehet-e állítani a szóban forgó pólusokat azzal az élességgel, ahogy ez a dolgozat ábrázolásában megjelenik. Nyitottság csak álláspontok kialakítása révén mutatkozhat és valósulhat meg, s ennyiben

az álláspontokat nem lehet pusztán negatívumnak tekinteni.

Schwendtner írásának fő célja, amint bevezetésként utaltam rá, az autenticitás lehetőségének tisztázása a tudományra nézve, s ennek szenteli a legterjedelmesebb fejezetet. A kérdésből adódik, hogy az autenticitás–inautenticitás fogalom párt előbb eredeti összefüggésében kell tisztázni. A *Lét és idő* a mindennapi világban-való-lét, illetve az egzisztencia elemzésének keretében fogalmazta meg ezt az alapvető különbséget, melynek alapja az önmagunkhoz való viszonyulás. A distinkció kulcskérdése, mit jelent az az önmagunk, amellyel kapcsolatban adekvát és inadekvát viszonyról beszélhetünk, és hogyan határozhatók meg e viszonyulások. Az adekvát és inadekvát viszonyulás megkülönböztetésének alapja az, hogy az ittlét mindig az enyém, s ez az, amit el lehet véteni, illetve aminek meg lehet felelni. Alapvető nehézség Schwendtner célkitűzésével kapcsolatban, hogy az autenticitás tudományban való értelmezéséhez az szükséges, hogy utóbbi tartalmazza az előbbi lényegi elemeit. Kérdés azonban, hogy elgondolható-e a tudományban egy olyan önmagunkhoz viszonyulás, mint a mindennapi életben. Ha nem, akkor csak hasonlóságról lehet szó, de nem a tudomány autenticitásáról.

A könyv szerint az önmagunkhoz való inadekvát viszony abban áll, hogy az ittlét feloldódhat tevékenykedése világában: „a világban való szétszóródás egyben elfordulás önmagunktól.” (131. old.) Schwendtner itt nem különböztet meg két mozzanatot: egyrészt a feloldódási hajlamot – bármit jelentsen is ez közelebről –, másrészt azt az önállótlan-ságot, amelyet a nyilvános és szakos viszonyulások meg az értelmezések felettünk való uralma vált ki. Amikor „az emberre” orientálódva éljük életünket, akkor olyasmint csinálunk, amit az ember tenni, gondolni, választani szokott. Ilyenkor nem konkrét személy befolyásol bennünket, hanem anonim módon a többiek. Az önállótlan-ságnak világos értelme van az utóbbi esetben, az előbbiben, a tevékenykedésben már sokkal kevésbé. Ezen a ponton újra felmerül

Heidegger gondolatmenetének azon tagoltsága, amelyre korábban már utaltam, nevezetesen, hogy a világelemzés elkülöníthető az autenticitás problémakörétől. Az önmagunkhoz való adekvát viszonyt Heidegger nem pozitíve jellemzi, hanem a megsokkott értékelésektől való megszabadulással írja le. Az autenticitáshoz vezető „három tapasztalati út” a szorongás, a halál felé irányuló lét és a lelkiismeret, s ezek „közös pontja, hogy a nyilvános értelmezettségekből való kiszakadás az emberi végesség megtapasztalásával válik lehetővé” (144. old.).

Az autenticitás párhuzamát Schwendtner Heidegger tudományosság-fogalmában rögzíti, annak elérése vagy elvétése felel meg a két alapselethez: a tudományosságot egyrészt a filozófiából kell átvinnünk a tudományokra, másrészt a nyitottság elérésére irányuló tartásként, beállítódásként kell felfognunk. Schwendtner az igazi tudomány jellemzőjét „több irányban értendő nyitottságként” pontosítja (168. old.), vagyis a filozófia három irányban válhat a tudomány számára hasznossá: elsőként „a tudományossághoz mint tradícióhoz való viszonyt” említi, azután „az emberi egzisztencia eredeti bázisához való visszafordulást”, s végül „a dolgok eredeti tapasztalásának megnyitását” a tudomány számára. Heidegger tudományfelfogásának fontos jellemzője, hogy a kérdésessé válás meghatározásával a válságokat figyelembe veszi (171. old.). Az autentikus tudomány elemzésének végkövetkeztetése, hogy Heideggernél „mind az autenticitást, mind az inautenticitást a tudomány lehetőségeként” kell tekinteni (184. old.).

Mindezen kritikai megjegyzések nem vonhatják kétségbe, hogy Schwendtner Tibornak sikerült megoldania azt a nehéz feladatot, hogy elemi világossággal tárgyaljon egy nyelvezetében oly nehéz szerzőt, mint Heidegger. A kötet ezzel a teljességtelenségével a magyar nyelvű Heidegger-irodalom fontos eredménye.

Barry Barnes, David Bloor, John Henry: A tudományos tudás szociológiai elemzése

Ford. Faragó Péter és Tanács János,
Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 315 old.,
2280 Ft

A tudományt sokszor úgy képzelik el, mint elefántcsonttoronyban élő nagy gondolkodók tevékenységének eredményét. Ez a felfogás még az olyan esetekben is cáfolható, mint az iskolapéldának tekintett Newtoné. Ha pedig – akárcsak felületesen is – átnézzük mondjuk a magfizika XX. századi történetét, akkor a következő jelenségeket tapasztaljuk:

- számos magfizikus foglalkozik lényegében egymástól függetlenül ugyanazzal a problémával;
- házaspárok együtt kutatnak (Curie, Joliot-Curie);
- bizonyos programok nagyon sok pénzbe kerülnek: a szokásosnak tekinthető bér- és anyagi költségeken felül alapítványi és állami támogatásra szorulnak (sőt M. Curie rádiumához az amerikai nők gyűjtik össze a pénzt);
- az eredményes kutatók jelentős része egy-egy nagy hatású, tekintélyes, adott helyen megszervezett „iskolából” kerül ki (például Rutherford laboratóriumából);
- a kutatóknak hátrányos megkülönböztetésben van részük (például Meitnernek);
- bizonyos helyzetekben a megítélés alapjául szolgálhat a „másság” (árja fizika és zsidó fizika, Lénárd és Stark Németországában);
- a tudományos tevékenység célját, irányait, menetét alapvetően befolyásolja a politikai helyzet;
- a tudósok számára nehezen kezelhető problémát okoz tevékenységük nyilvánossága, illetve annak esetleges hiánya (például a titkos kutatások esetében);

- a tudósok és a politikusok kölcsönösen manipulálják egymást;
- szoros kapcsolat jön létre a hadsereggel;
- a tudósok kémkednek, és utánuk is kémkednek;
- egyes tudományos-technikai célok óriási tömegek példátlanul szervezett tevékenységével érhetőek el (például a Manhattan-terv);
- az eredmény és felhasználása nem különíthető el egymástól (például az atombomba elkészítése és ledobása), s befolyásolják a világpolitikai helyzetet is;
- súlyos erkölcsi kérdések vetődnek fel;
- a tudományos eredmények hatásával vannak hétköznapi életünkre stb.

Ha a tudományos kutatás ennyire látványosan társadalmi-kulturális közegben zajlik, természetes módon merülhet fel a kérdés: hogyan és mennyire befolyásolhatja a tudomány működését, s ezen belül magát a tudást a társadalmi mikro- és makro-környezet. A természettudósok élesen visszautasítják a kérdést – különösen a tudásra vonatkozó részét –, már a felvetését is tudományellenes támadásnak tartják (amivel persze a kívülálló számára annál erősebben bizonyítják, hogy érdekeik fűződnek a dologhoz). A tudás szerintük ugyanis objektív, azaz a valóságon és az igazságon kívül nem függ semmitől, nem függ első megfogalmazójának személyétől, és természetesen semmilyen más – a megfogalmazón keresztül érvényesülni próbáló – társadalmi tényezőtől sem (a fenti magfizika-történeti felsorolás csak külsődleges tényezőkre hivatkozik). Azt persze a természettudósok is feltételezik, hogy néha mégiscsak létrejöhet valamilyen hibás, nem objektív ismeret valamelyik laboratóriumban vagy valakinek a fejében, ezért például a mérvadóknak tekintett folyóiratok, kiadók referenseket bízhatnak meg a beadott anyagok elbírálásával. Ha két referens egybehangzóan elfogadja az eredményt, akkor objektívnek minősíthető és közölhető. De ki fogadja el a referenseket? A sorban visszafelé lépegetve előbbutóbb a tudományos közösség valamiféle konszenzusához jutunk el, márpedig a közösségek konszenzusra

törekvése és az ezzel kapcsolatos folyamatok tipikusan szociológiai vizsgálat tárgya lehetnek. Még az a természettudós, aki ezt belátja, sőt hajlandó tudásszociológiai cikkeket olvasni, is úgy véli: „A természet törvényei [...] kultúra mentesek és örök érvényűek. Nem úgy kultúra mentesek, ahogyan felfedezték őket, nem ahogy első felfedezőjük látja őket, és nem is akkor, amikor az elméletek elfogadásáról – Latour és Woolgar szavaival – »egyezkedések« döntenek, hanem végső formájukban, amikor már a kulturális hatások kiszűrődtek. Még a veszélyes »pusztán« kifejezést is megkockáztatnám: olyan lényegtelen dolgoktól eltekintve, mint például az általunk használt matematikai jelölések, a fizika törvényeinek összessége, ahogy ma ismerjük őket, pusztán a valóság leírása.” (Steven Weinberg: *Fizika és történelem*. BUKSZ, 1998. tél, 498. old.) Csak persze ki tudja, mi egy elmélet végső formája? Weinberg itt láthatólag nem arra a formára gondolt, amely olyan értelemben végső, hogy hamisnak bizonyult, és felváltotta egy másikat. Azt pedig ő is bevallja, „nem tudom bebizonyítani, hogy a fizika törvényei – érett formájukban – kultúra mentesek” (uo.).

A szóban forgó könyv szerzői ennek éppen az ellenkezőjét kívánják alátámasztani. A tudományos vizsgálatok egyes lépcsőfokait esettanulmányokon keresztül vizsgálva azt mutatják meg, hogy a szociológiai nézőpont mit tud mondani a tudomány tényleges működéséről. A szerzők az Edinburgh-i Egyetem Science Studies Unit nevű intézményében dolgoznak (vagy dolgoztak). Az intézményt az 1960-as évek közepén hívták életre, hogy közvetítsen a „két kultúra” között, hallgatókat toborozzon a tudományok számára. A hetvenes évek elején jött létre ebben a műhelyben az „Edinburgh-i Iskola”, amelyet Barry Barnes szociológus, David Bloor tudományfilozófus és Steven Shapin történész alapított. Az iskola módszertani alapvetése az „erős program”, amely kulcsszerepet játszott az elmúlt évtizedek tudásszociológiájában. (A módszert Bloor *Knowledge and Social Imagery* [Routledge, London, 1976; második ki-

adás: University of Chicago Press, Chicago, 1991] című könyvében fejti ki. Magyarul is olvasható az első fejezete [Forrai G. – Szegedi P. szerk.: *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó, Budapest, 1999, 427–445. old.], amely tartalmazza a program alapelveit és fő érveit. Fehér Márta ismerteti az erős programot az itt recenzált mű utószavában, illetve már a *JANUS* 1986. őszi számában.)

Az ismertetendő könyvet talán éppen ezzel a művel érdemes összevetni. Az iskola eredeti triumvirátusából Shapin a könyv keletkezésének időpontjában (az angol eredeti 1996-ban jelent meg *Scientific Knowledge. A Sociological Analysis* címmel az Athlone kiadónál, Londonban) már máshol tanított, így a szerzők között helyette John Henry, a műhely tudománytörténész munkatársa szerepel. A két könyv között nem csupán az a különbség, hogy az első inkább egy tudományos kutató szakmunkája, a második pedig bevezetés egy tudományágba (ennek következtében az első könyv a kutató kollégáknak és a szakos egyetemi hallgatónak ajánlható, a második viszont mindenkinek, akit érdekel a tudomány működése), hanem jelentős hangsúlyeltolódásokat is találhatunk. A megközelítés módosulása már a *Knowledge and Social Imagery* két kiadása között tetten érhető. Az első kiadás előszavának kulcsmondatai: „Ha számot akarunk adni a tudományos tudás természetéről, akkor kétségtelenül nem tehetünk jobbat, mint hogy elfogadjuk magát a tudományos módszert. A tudomány társadalmi jelenség, úgyhogy a tudásszociológushoz kellene fordulnunk.” (ix. old.) Ezen „erős” kezdés után tulajdonképpen nem csoda, hogy sokan úgy olvasták a könyvet, mint ami kizárólag társadalmi okokkal szeretné magyarázni a tudáselemeket. Igaz, hogy Bloor programjának első elvében beszél „másféle okokról” is (magyar kiadás: 430. old.), de ezek általában pszichológiaiainak bizonyulnak, ami a neopozitivizmuson nevelkedett természettudósok vagy akár tudományfilozófusok nagyjából ugyanaz. Az is igaz, hogy a könyvben szerepel egy szembeötlő rajz (27. old.), amelyen a vélekedéseket a szerző az előzetes vé-

lekedések és a tapasztalat eredőjeként ábrázolja, de úgy látszik, ez is inkább irritáló volt, mint békítő. Így aztán még több támadást kapott, mint amennyire eredetileg számítani lehetett. Feltehetőleg ez az oka annak, hogy a második kiadásból teljesen hiányzik az imént idézett előszó, viszont a nagyjából változatlan – az okok társadalmi és pszichológiai voltát azonban az első kiadásnál világosabbá tevő – főszöveg kiegészült egy utószóval, amely elvileg válasz az első kiadást ért kritikákra, de egyben némi magyarázkodás is. „Ez azonban csak akkor lenne végzetes, ha azt állítanánk, hogy a tudás *kizárólag* az olyan társadalmi változóktól függ, mint az érdekek. Egy ilyen állítás abszurd volna, és ebben a könyvben bizonyosan nem szerepel. [...] Az erős program azt mondja, hogy a társadalmi összetevő mindig jelen van, és mindig alkotóeleme a tudásnak. Nem mondja róla, hogy az *egyetlen* összetevő...” (166. old.)

A jelenlegi könyvben a szerzők még tovább mennek a sarkos álláspontok tompításában, a félreértések megelőzésében, a pontosabb fogalmazásban. Ez mindenképpen árnyaltabbá, vitaképesebbé, elfogadhatóbbá teszi megközelítésüket. Egyetlen hátránya, hogy az állandó védekezés talán nem túl rokonszenves. A védekezés egyik legfontosabb módja, hogy a könyv elejétől a végéig, névvel vagy csak körülírással, elhatárolják magukat a módszertani idealistaként emlegetett H. M. Collinstól, a relativizmus empirikus programjának, az úgynevezett „Bath-i Iskolának” a vezetőjétől. Ez a program (egészen röviden ismerteti Collins: Szakaszok a relativizmus empirikus programjában – magyarul Forrai-Szegedi: *Tudományfilozófia*, 471–476. old.) az erős programnál sokkal kevésbé elméleti – így talán könnyebben operacionalizálható is –, s Collins korábban bárátnak és harcostársnak számított. Most is látszik időnként az elhatárolódás kényszeredettsége, de ez csak használ a finomabb érvelésnek. Ez az elhatárolódás mindenestre kicsit gyengíti az eredeti erős program pártatlanságra és szimmetrikusságra vonatkozó elveit. Szerencsére azt az első mondatot, amit Bloor könyve

első kiadásának előszavából idéztünk, a szerzőhármas nem tagadja meg, vagyis továbbra is a tudományos módszert kívánják alkalmazni. Tulajdonképpen nem az ő hibájuk, hogy ezt mentegetőzve kell előadniuk, magyarázva tudniillik, miért nem ünneplik is ugyanakkor a tudományt (9. old.).

A könyv gondolatmenete – követve a természettudósoknak a módszerről szóló elképzeléseit – a megfigyeléssel kezdődik, és ezen belül azzal a hansonni kérdéssel, hogy vajon ugyanazt látja-e Kepler és Tycho de Brahe, ha hajnalban keletre néznek. A kérdés azért fontos, mert a két csillagász más paradigmában (fogalmi sémában, modellben stb.) gondolkodott: míg Tycho szerint a Nap valóban „felkel”, mert kering a Föld körül, addig Kepler kopernikánus volt, tehát neki a Földet kellett volna forogni látnia. Valójában azonban ez utóbbit senki sem tapasztalta. A szerzők tehát arra a következtetésre jutnak – az érzékelés modularitására vonatkozó kognitív tudományi eredményekre is támaszkodva –, hogy az érzéki tapasztalat viszonylag autonóm és stabil. Már csak azért is, mert az evolúció bizonyára jobban támogat egy passzív észlelési rendszert, mint egy kreatív álmodozót. Ebben az esetben viszont az elméletterheltek csak korlátozottan minősíthető megfigyelési szint nem túl érdekes a szociológus számára, inkább azt érdemes vizsgálni, hogyan közeljünk megfigyeléseinket másokkal, azaz hogyan írjuk le, hogyan kategorizáljuk, címkézzük, osztályozzuk, vagyis miként interpretáljuk őket.

A második fejezet ezzel az interpretációval foglalkozik, és itt már beléphet a szociológia, mert az interpretáció különböző hagyományok alapján más és más lehet. Mindezt egy esettanulmányon keresztül mutatják be, az elemzés tárgya az elektron töltésének megméréseire irányuló Millikan-kísérlet. A fizikus folklórban ez egy gondos mérés egy eléggé egyszerűnek tartott berendezésen, és talán a könyv legizgalmasabb része az, ahogyan a szerzők – Holton vizsgálatait felhasználva – részletesen leírják és vizsgálják a történeteket. A tényleges kísérlet ugyanis meglehetősen bo-

nyolult volt, és éles vita követte. Ami pedig a szociológiai elemzés számára a legnagyobb esély: Millikan a neki nem tetsző mérési adatokat egyszerűen kihagyta a mintából. Ez elvileg rendkívül súlyos ügy, mondjuk gyógyszerkísérletek esetén büntényként is felfogható (és szerepel abban a viccben, hogy miért nem kap határozatlan idejű szerződést Isten egyik amerikai egyetemén sem – az indoklás egyik pontja: mert megsemmisítette a neki nem tetsző kísérleti mintákat, Szodomát és Gomorrát). A szerzők a példán a tények és az elméleti (helyi kulturális) hagyományok kölcsönhatását vizsgálják. Állításuk nem az, hogy valami végzetesen irracionális történik az interpretáció (vagy akár az elméletalkotás) során, hanem hogy kimutathatók bizonyos társadalmi tényezők (például a helyi kulturális hagyomány) a tudós munkájában. Millikan vitapartnerét, Ehrenhaftot nem azért tartották rossz fizikusnak, mert mérésekkel konkrétan bebizonyították volna, hogy eredményei tévesek, hanem azért, mert Millikan mérései beleillettek az érvényes koncepcióba. A Millikan-kísérlet elemzésével kapcsolatban lehet egy kis hiányérzetünk, ugyanis a szerzők – annak ellenére, hogy a Holton-féle feltárási munka eredményét másképpen interpretáló vitapartnerük, A. Franklin utal rá (*The Neglect of Experiment*. Cambridge University Press, Cambridge, 1986. 157–164. old.) – nem használják ki a szociológiai elemzés szempontjából egy későbbi fejleményt. Azt ugyanis, hogy bár a fizikusok korábban a fentiek ellenére egyértelműnek tekintették az eredményeket, amikor létrejött a kvark-elmélet a maga történetével, hirtelen eszükbe jutott Millikan, és újra megvizsgálták, hogy ő nem tapasztalt-e már ilyen harmadnyi töltéseket.

A harmadik fejezet a szavak és a világ viszonyával foglalkozik, vagyis azt vizsgálja, hogy a tudósok a tapasztalataikat miként írják le és értelmezik általánosabb formában. Az a tanulsága, hogy az osztályozást a tapasztalat és a korábbi osztályozási sémák határozzák meg. Az osztályozást ugyanis tanuljuk, mégpedig az egyes esetekre való rámutatás révén.

A rámutatás természetesen elvileg nagyon is problematikus, gyakorlatilag mégis egyértelmű és sikeres az emberi kultúrákban – ez az örökségünk, amelynek alapján például osztályozunk. A szerzők az osztályozással kapcsolatban fejtik ki először részletesen a „szociológiai finitizmus” elvét, amelyet mint eszközt az egész könyvben alkalmaznak a valósággal való kapcsolat megteremtése érdekében (hiszen Collinsszal való szembenállásuk lényege, hogy materialistának-naturalistának vallják magukat). A finitista osztályozás központi állításai:

„1. A terminusok jövőbeli alkalmazása nyitott.” (83. old.)

„2. Egyetlen osztályozási tevékenység sem örökérvényű.” (84. old.)

„3. Minden osztályozási forma felülvizsgálható.” (85. old.)

„4. A fajtaterminusok egymást követő alkalmazásai nem függetlenek egymástól.” (86. old.)

„5. A különböző fajtaterminusok alkalmazásai nem függetlenek egymástól.” (88. old.)

Az osztályozási rendszerekkel együtt a vélekedések rendszerét is megörököljük. Ezt már nem határozzák meg közvetlenül a tapasztalatok, a vélekedéseket az ember állítja elő. A finitista alaptételeket a szerzők átfogalmazzák a tudásról alkotott vélekedések és a tudáskorpusz posztulátumaivá (az olvasó ezt nagyjából maga is megteheti, a fenti pontokban az osztályozás szavakat a vélekedések szóval kell helyettesíteni). A finitizmus nem mondja azt, hogy az egyéni megismerésre csak a társadalmi környezet van hatással; a fizikai környezet ugyanúgy befolyásolja. Tagadja viszont a vélekedések logikai szükségességét, a fogalmak jelentésének végleges rögzítettségét.

A negyedik fejezet a realista stratégiákkal indul. Ezek szerint az emberek a kommunikáció érdekében megpróbálják megőrizni közös osztályozási sémájuk koherenciáját, úgyhogy időnként az ahhoz nem illeszkedő észleleteket vagy az ilyen észleleteket rögzítő állításokat át kell fogalmazniuk. Realista stratégiát alkalmazhatunk az új tapasztalatoknak a létező tudáskorpuszba való beillesztésére vagy a létező tudásnak az új tapasztalatok fényében való módosítására

anélkül, hogy közben elvesztenénk a koherenciát. A tudósok ezt a stratégiát alkalmazzák, amikor adataikat a külvilágban létező tárgyakról szólnak hiszik, és ennek alapján próbálják meg rekonstruálni. Így felejtették el a „színelméletet”, és fogadták el a pragmatikusabb „bájosságelméletet” a kvarkok esetében. A tudósok stratégiája tehát főleg közös kultúrájuk koherenciájának, konzisztenciájának és egyszerűségének fenntartására irányul. E törekvések elengedhetetlen és bírálható momentumainak elemzése után a fejezet az elméletekkel folytatódik. A szerzők szerint, ha a megfigyelés elméletterhelte, akkor az elmélet viszont megfigyelésterhelte, és emiatt az elméletek inkább fejlődő ötletek, semmint rögzített jelentések, azaz nem azonosíthatók rögzített állításokkal. A nevekhez kötött végleges elméletek csak illúziók. A Mendel-féle öröklési elméleten mutatják be, hogy egy elmélet mennyi fordulaton, újraértelmezésen megy keresztül első megfogalmazása után. Ezen láthatjuk be azt is, hogy a tudomány alapegységei nem az elméletek, hanem a megoldott problémák. Ilyenek a mintapéldák is, amelyekben az elmélet és a gyakorlat összekapcsolódva valamiféle jövőbeli kutatást vetít előre. Segítségükkel tanulják meg a diákok a tudományt, úgy, hogy analóg problémák megoldására alkalmazzák őket. Ezek az oldalakon a szerzők erősen kötődnek Kuhn eredeti gondolataihoz. Az osztályozás és a mintapéldák között a kapcsolatot megteremtve a finitista tételeket az utóbbiakra is megfogalmazzák (helyettesítsük be a mintapéldák szót!).

Az ötödik fejezet a tudományos kutatás szociológiájának feladatait veszi sorra. Ez ismét alkalmat ad arra, hogy saját álláspontjukat összevessék a többi tudásszociológiai megközelítéssel. Kiemelten foglalkoznak az elméleti leírás problémájával. Elemzik a célokat és érdekeket mint a tudományos cselekvés szociológiailag releváns okait. Okozatnak nem a tudást, hanem a tudásban végbemenő változást tekintik. Mind ezt az anilin-vörös festékek történetének egy bonyolult bírósági esetén és a zimázokról (az alkoholos erjedést

elősegítő enzimek összefoglaló neve) szóló vitán mutatják be.

A hatodik fejezet a tudósok önvédelmét tárgyalja, azaz azt a társadalmi-történelmi tevékenységet, amelynek során megpróbálják meghúzni a tudományos és tudománytalan gondolkodás, valamint a tudományágak közötti határokat. Itt is két nagyobb esettanulmányból okulhatunk, az első témával kapcsolatban Shapin és Schaffer alapján Boyle demarkációs törekvéseivel ismerkedhetünk meg, a „tudományterületek határai” címszó alatt pedig Chambers evolúcióelméletének történetébe tekinthetünk bele.

A hetedik fejezet – akárcsak Bloor korábbi könyve – szerint még a matematika, így például a $2 + 2 = 4$ egyenlet is lehet szociológiai elemzés tárgya. Az ellenfelek haragját feltehetőleg leginkább kiváltó állítások alátámasztására a szerzők rendkívül komoly és sokrétű apparátust vonultatnak fel.

Ha egy mondatban össze akarjuk foglalni a mű tartalmát, talán a következőket mondhatnánk: a szerzők bizonyítják, hogy a tudást befolyásolja a szociális kontextus, de nem nagyon hivatkoznak „társadalmi érdekekre”, nagy társadalmi folyamatokra, így felfogásuk elvileg sokkal elfogadhatóbb lehetne a természettudósok és tudományfilozófusok számára, mint a korábbi, ebben a vonatkozásban radikálisabb nézeteik (kivéve persze a hetedik fejezetet).

A mű angolul lényegében a tudományháború kitörésekor jelent meg, úgyhogy annak fejleményeire még nem reagálhatott, és fordítva: az ellenérdekeltektől háborús felek sem nagyon reagáltak rá, inkább Bloor korábbi könyvét ostromozták. Azért a könyv megjelenése nem maradt észrevétlen. Talán a legérdekesebb vita a *Social Studies of Science* hasábjain alakult ki, mert a folyóirat felkérte a széles látókörrel és a tudományterjesztésben is gyakorlattal rendelkező elméleti fizikust, David Mermint, hogy kommentálja a könyvet, egyben lehetőséget adva a szerzőknek a válasza. Mermin azzal kezdi cikkének kivonatát, hogy a könyvben a szerzők „expliciten elutasítják azt az elképzelést, hogy a fizikai környezet nem játszik szerepet a tudományos tudás

létrehozásában, ezáltal elmozdítva a tudósok és a tudományos tudás szociológiájának művelői közötti természetlen és szenvedélyes vita egyik fő tényezőjét” (SSS 28[4] 1998, 603. old.). Egy pillanatra tehát úgy tűnik, hogy Barnes-ék erőfeszítései nem voltak hiábavalók, de a vita folytatása azonnal eloszlatja ezt az illúziót. Megjelennek ugyanazok a kölcsönös félreértések, mint a korábbi könyvvel kapcsolatban, és úgy tűnik, Bloor ezt például tökéletesen tisztán látja is, legalábbis rezignáltsága erre utal. A kibékülésre tehát egy kicsit még vár-nunk kell.

A könyv magyar megjelentetése nagyon jó ötlet volt. A tudásszociológia nálunk sem igazán népszerű, de ennek a szövegnek a segítségével lényegesen könnyebb lesz egyetemi kurzusokat tartani e helyzet megváltoztatása érdekében. A fordítás lényegében elfogadható, a magyar szöveg érthető. Vannak benne hibák (mindjárt a bevezetőben például, ahol arról van szó, hogy a könyv anyaga egy előadás-sorozatból keletkezett, a „graduate”-et posztgraduálisnak fordították, noha egyáltalán nem mindegy, hogy a könyvet végzős egyetemi hallgatóknak, vagy doktori iskolásoknak szánjuk), de látható a lektorok törekvése ezek kijavítására (abból, hogy egyes terminusok a főszövegben már jól szerepelnek, a jegyzetekben viszont megmaradtak a rossz formában). Feltehetőleg a szedés problémája, hogy a Millikan-kísérlet leírásakor a fizikai mennyiségek indexeiből normál méretű és helyzetű betűk lettek, ami erősen lelassítja a megértést. Hasonló jellegű szakszerűtlenségek fordulnak elő a hetedik fejezet matematikai levezetései, képletei között is.

A magyar kiadást az angolhoz hasonlóan jegyzetapparátus és – nem túl bőséges – mutató egészíti ki, de mi még kapunk egy utószót is Fehér Márta tollából. Itt a tudásszociológia hazai elterjesztésében, művelésében kiemelkedő szerepet játszó szerző nem annyira magáról a könyvről ír, mint inkább a tudományos tudás szociológiájának két-három évtizedes történetéről, elhelyezve ebben a történetben a tárgyalt könyvet és az egész erős programot is. Az utószó –

amit javasunk inkább a könyv előtt elolvasni, nem utána – így kiválóan kiegészíti a főszöveget.

■ SZEGEDI PÉTER

Joseph E. Stiglitz: A kormányzati szektor gazdaságtana

*KJK-KERSZÖV, Budapest, 2000.
748 old.*

A magyarra fordított közgazdasági munkák örvendetesen, de lassan gyarapodó sorában megjelent tankönyv célja egy közgazdasági részterület problémáinak és kutatási eredményeinek a szélesebb közönség számára is közérthető bemutatása. Erről a területről eddig magyarul csak szakmai közönségnek szánt szöveggyűjtemény jellegű kiadványok jelentek meg (Semjén András [szerk.]: Adózás, adórendszerek, adóreformok. *Szociálpolitikai Értesítő*, MTA Szociológiai Intézet, 1993. 1–2.).

A „közszféra gazdaságtana”-ként vagy „közösségi gazdaságtan”-ként fordítható „public economics” irányzat a piaci kudarcokkal és kezelésük lehetőségeivel, az adóztatás gazdasági hatásaival, a költségvetési politika és a közkiadások főbb területeivel, a demokrácia működésének közgazdasági elemzésével foglalkozik. Tárnya a gazdasági igazságosság és a jövedelemelosztás rendszerét befolyásoló újraelosztási politika is. Kutatói a modern elméleti apparátust alkalmazó modellek és a jóléti elemzés segítségével vizsgálják a piaci és nem piaci intézmények társadalmi, jóléti hatásait. Ha a piac bizonyos esetekben nem működik, akkor milyen áron, milyen költségekkel lehet korrigálni a piaci kudarcokat? Másképpen megfogalmazva: mi a korrekciónak a társadalom számára a legkevésbé költséges módja? A piaci kudarcok korrekciójaként leggyakrabban valamiféle állami szerepvállalás jelenik meg, ami – ez jól ismert – ugyancsak nem problémamentes.

Joseph E. Stiglitz, a New York-i Columbia Egyetem professzora a piaci kudarcok és az információ közgazdaságtanának, valamint a piaci struktúrák elméleti kérdéseinek kiemelkedő kutatója. Az információ közgazdaságtanának kutatásában elért eredményei elismeréseként 2001-ben George Akerlof és Michael Spence társaságában, megosztva kapta meg a közgazdasági Nobel-díjat. A szociális elkötelezettségű Stiglitz nemcsak az elméleti kutatások elefántcsonttornyából szemléli a világot, a kilencvenes években a gazdaságpolitikában is szerepet vállalt, Clinton közgazdasági tanácsadó testületének tagja, majd vezetője lett. 1996-tól a Világbank vezető közgazdásza, majd a fejlesztéspolitikáért felelős alelnöke. E fontos beosztásaiban közelről figyelhette és némileg alakíthatta is a globális intézményeknek a fejlődő országokkal kapcsolatos politikáját. Világbanki posztjáról való távozásához részben az vezetett, hogy a Bank és a Nemzetközi Valutaalap (IMF) szakembereivel gyakran összekülönbözött a kilencvenes évek végén az ázsiai és a latin-amerikai pénzügyi válsághelyzetek kezelésére javasolt standard módszerekkel és általában a fejlődő országoknak adott gazdaságpolitikai tanácsokkal kapcsolatban. E területen szerzett tapasztalatairól és markáns kritikai véleményéről adott számot nagy vihart kavart és vitatott *Globalization and Its Discontents* című könyvében (Norton, 2002).

Stiglitz önéletrajzában kifejti (<http://www.nobel.se/economics/laureates/2001/stiglitz-autobio.html>), de a közügyekben való megnyilvánulásaiiban sem rejti véka alá a modern információs közgazdaságtan eszközeit alkalmazó kutatásaival megalapozott nézetét, hogy a piac intézményei gyakran nem működnek tökéletesen. A piacok csak nagyon speciális körülmények között hatékonyak. A jóléti közgazdaságtan két tétele nem igaz, azaz a piacok a közjavak, az externáliák, az információs aszimmetriák és az ösztönzési problémák miatt nem működnek tökéletesen, ezért nemcsak a redisztribúció, hanem a hatékonyság érdekében is szükség van az állami szerepvállalásra. Továbbá elosztás és hatékonyság nem különíthető el.

E felismerésekre alapozva fogalmazta meg Stiglitz, hogy az állam gazdasági szerepvállalása a piac tökéletlenségei miatt sok esetben indokolt és szükséges. Állami intervenció esetén azonban – „a második legjobb” elvének megfelelően – arra kell ügyelni, hogy az igazságosabb elosztás a hatékonyság legkisebb romlása mellett következzen be, illetve, hogy a piaci intézmények kudarca esetén a hatékonyság javítása érdekében kerüljön sor a beavatkozásra. Stiglitz tehát a nem paternalista és nem nyakló nélküli állami beavatkozást pártolja.

Ebben a szellemben íródott a korábbi munkáira (Anthony B. Atkinson, Joseph E. Stiglitz: *Lectures in Public Economics*, McGraw-Hill, 1980. és Joseph E. Stiglitz: *The Economics of the Public Sector*, Norton, 1986) is támaszkodó *A kormányzati szektor gazdaságtana* a nyolcvanas évek közepén, mely azóta több kiadást ért meg. A könyv hat fő részre tagolódik. A bevezető rész a kormányzat szerepvállalásának jelenlegi mértékét és jellemzőit veszi sorra, s bemutatja az elméleti és elemzési eszköztárat és az alapfogalmakat. A második rész a közkiadások elmélete cím alatt a közösségi döntések, a közjavak, az externáliák és az állam működésének elméleti kérdéseit tárgyalja. A harmadik rész a közkiadások gyakorlati kérdéseit legfőbb területein – egészségügy, szociális kiadások, honvédelem, nyugdíj- és oktatási rendszer – veszi szemügyre. A negyedik az adózás elméletét tárgyalja a tehermegosztástól a hatékonysági hatásokig. Külön fejezetet kap az optimális adóztatás. A gyakorlati adópolitikáról és az egyes adófajtákról az ötödik rész ad tájékoztatást. A könyvet a költségvetés helyi vonatkozásaival és a deficit és stabilitás kérdéseivel foglalkozó hatodik rész zárja.

A meglehetősen széles területet egybefogó könyv igyekszik megértetni a főbb gazdasági problémákat s kezelésük lehetséges eszközeit. Nem bonyolítja túl a témák bemutatását, de a kaleidoszkópszerű megközelítés miatt az olvasó gyakran nem érzékeli egymáshoz mért súlyukat.

Stiglitz bemutatja az eltérő álláspontokat – a szakmai viták részese-ként tárgyilagosan, de nem mindig

kiegyensúlyozottan. Ez nem is baj, hiszen nem különböző álláspontokat és megközelítéseket bemutató irodalmi áttekintést, hanem tankönyvet írt. Aki mélyebb ismeretekre vágyik, a függelékben, a lábjegyzetekben és a könyv végén található irodalomjegyzékben kapnak hasznos eligazítást.

A könyv célközönsége a felsőfokú gazdasági tanulmányokat folytatók, de bátran ajánlható a pénzügyi szakapparátusok felsőfokú végzettségű dolgozóinak is. Olvasmányos, a témák visszakereshető, az egyes fejezetek önállóan is megállják a helyüket. A fejezetek végén a tanulást megkönnyítő lista található a kulcsfogalmakról. Jó a tárgymutató, s a magyar kötetben még egy fogalom-szótár is van.

A könyvet használó oktató azonban – hacsak nem bevezető kurzust tart – nincs könnyű helyzetben. A könyv tematikus összeállítása elég jó, de majdnem minden témát mélyebben kellene tárgyalni, mint ahogy a könyv teszi. Oktatási szempontból az adózással foglalkozó részek jól megírt, didaktikus szövegek, a kiadási politikákkal foglalkozó részek szükségképpen tömörek. A közkiadási témák olyanok, hogy minden egyes területről akár önálló kurzus is tartható, de ehhez már a könyvben található egy-egy fejezet nagyon kevés. A bevezető elméleti fejezetek informatívak, de némileg elnagyoltak. A közérthetőség és az információbőség néha a mélység rovására megy. Ezt oktatási tapasztalataim is megerősítik, hisz három-négy éven keresztül próbáltam tanítani a könyvből az adózás témáját és az általános fejezeteket. Azt tapasztaltam, hogy a végzéshez közel álló közgazdászhallgatók ismeretei meghaladják az általános fejezetek szintjét.

A közszektor gazdaságtanáról természetesen nem csak ez az egy modern tankönyv létezik. A középszintű tankönyvek kategóriájában elődje Musgrave és Musgrave *Public Finance* című könyve. Két további hasonló szintű könyv Brown és Jackson *Public Sector Economics*, Cullis és Jones *Public Finance and Public Choice* című munkája. Stiglitz tankönyve elsősorban az amerikai piacra készült, míg a másik kettő a brit s talán az európai

közönségnek. Stiglitz könyve szerteágazóbb, ugyanakkor kevésbé koncentrált és összeszedett, mint a sokkal célirányosabban készült, kevesebbet markoló, de többet fogó alternatívái. Szinte minden benne van, de mintha túl röviden esne szó fontos alapkérdésekről, miközben sok-sok apró részlet a lényegi kérdésekkel azonos súllyal szerepel. Brown és Jackson, és különösen a Cullis és Jones szerzőpáros könyve a magyar gazdasági felsőoktatási környezetben szakmai és didaktikai szempontok miatt sokkal használhatóbb.

Egy tankönyv magyar fordításának és kiadásának rendszerint két célja lehet. Ha egy szakterület bemutató tankönyv (nemzetközileg) annyira sikeres, hogy egyfajta standarddá vált, akkor érdemes és értelmes egy hazai próbálkozás helyett vagy mellett kiadni, ezáltal is közelebb juttatva a magyar közönséget a szakterület főáramához. Ilyen volt Hal Varian közép fokú mikroökonómiája (*Mikroökonómia középfokon*, KJK, 1991., legújabb kiadás KJK-KERSZÖV, 2001). Bár Stiglitz műve elismert munka, ilyen mértékű elfogadottságot mégsem vívott ki. Ráadásul vannak a magyar közeghez jobban illő és jobban oktatható könyvek.

A másik cél az lehet, hogy ha magyar nyelven még nincs egyetlen olyan mű sem az adott kutatási területről, akkor a terminológia bevezetése és ismeretterjesztés céljából elég egy szakmailag elfogadott és respektált munkát lefordítani. Varian mikroökonómiája erre is példa, hiszen nem az egyedüli sikeres tankönyv a maga területén. Stiglitz könyve ennek a célnak már inkább megfelel, de Magyarországon nehéz mit kezdeni a jellegzetesen amerikai részekkel. A magyar változat kiadásának szakmai mentora és a kiadás szerkesztője, Hetényi István valószínűleg ezért is választotta a Stiglitz-könyv német fordításának, illetve átdolgozásának (J. E. Stiglitz, B. Schönfelder: *Finanzwissenschaft*, 2. kiadás. R. Oldenburg Verlag GmbH, München, 1989) felhasználását a magyar adaptáció elkészítéséhez, hisz a magyar kormányzati, illetve közszektor bizonyíthatóan közelebb áll a némethez, mint az amerikaihoz.

A tökéletesebb magyartítás érdekében a német nyelvű kiadást, illetve az annál alkalmazott módszert követte a szerkesztő. A szöveget magyar vonatkozású részekkel egészítette ki ott, ahol az eredeti változat vagy speciálisan amerikai sajátosságokról beszél, vagy nem ismertet olyan intézményeket, amelyek fontos elemei a magyar közszektornak. Az adaptációban az egyes területek szakértőiként Orosz Éva, P. Kiss Gábor, Turján Sándor és Várfalvi István működött közre.

Elismerjük az adaptációs megközelítés indokoltságát és hasznát, ám eredménye egy stílusában és megközelítésében inhomogén szöveg lett. A hazai kiadás és adórendszer sajátosságait ismertető magyar kiegészítő szövegek inkább leíró jellegűek, ráadásul kevésbé időtálló elemeket tartalmaznak. Stiglitz és a magyar közreműködők tipográfiai vagy bármilyen más elhatárolás nélkül egybedolgozott szövegrészei ráadásul nem illeszkednek jól egymáshoz. Jobb lett volna, ha – miként a német kiadásnál – ezt az adaptációt sem egyedül az eredeti változat szerzőjének neve alatt adták volna ki. Ha az adaptációs kiegészítések tipográfiailag jól elkülönítve jelentek volna meg a szövegben, az legalább felhívta volna az olvasó figyelmét arra, hogy a megjelölt részt a hazai helyzetről és intézményekről nem Stiglitz írta, hanem az adaptációban közreműködő valamelyik magyar szerző.

Mezey György fordítása, amit Hetényi István lektorált, ismét hozzájárult a színvonalasan magyartított közgazdasági irodalom gyarapodásához. A kellemesen gördülékeny és olvasmányos szövegben néhány fogalom talán szebb, de a szaksargonban már a megszokottól eltérő fordítást kapott. Ilyen a „határány” a bevett „határráta”, vagy a kissé esetlen és pontatlan „egyenlőtermék” a közgazdászok által gond nélkül használt, bár laikusnak talán kevésbé szimpatikus „izokvant” helyett. Mindezek mellett még könnyű szívvel el lehetne menni, de amellet már nem, hogy a *public sector* kifejezés, „kormányzati szektor”-ként került magyartításra. Egyrészt a *public* szó sosem utal sem a könyvben, sem máshol kifejezetten az államra vagy a

kormányzatra. Természetesen az állam is beletartozik a közszférába, de csak mint része a nagyobb halmaznak, amit a „köz” szó, nem pedig a „kormányzati” vagy „állami” kifejezés jelöl. A tárgymutatóban és a szövegben is használt „közszolgálati” jelző már korrektebb, de szokatlan és kissé hivatalosan is hangzik, szemben a sokkal pontosabb és érthetőbb „köz” vagy a gördülékenyebb „közösségi” kifejezéssel. A „kormányzati szektor” kifejezés tehát indokolatlanul szűkítő, ráadásul állami beavatkozáspárti szemléletet sejtet. A szűkítés ellen Stiglitz bizonyosan tiltakozna. Ráadásul az amerikai kontextusban ez még sokkal súlyosabb hiba lenne, mint Magyarországon, még ha a beavatkozás szükségességét – hangsúlyozottan szakmai alapon – talán elfogadná is. Ugyanilyen etatiszta szemléletet sugall a *regulation* kifejezés „hatósági szabályozás”-ként való fordítása, bár az legalább nem a címdalton szerepel. Az egyszerűen „szabályozásként” magyartítható *regulation* az „állami” kiegészítő jelzőt talán még elviselte volna, bár erre sincs igazán szükség, de a poroszos szemléletű „hatósági” jelző már sok. Az állam iránti pozitív elfogultság érződik egyébként néha a magyar kiegészítésekből is. Ha a könyv lefordításának és megjelentetésének egyik célja a felvilágosítás volt, épp a nyitottabb szellemű és szemléletű megközelítés és a fogalomhasználat hű átültetése lett volna az az eszköz, ami ezt leginkább szolgálta volna, nem pedig a magyar fülnek sajnos ismerősebben csengő, ugyanakkor az eredeti jelentéstartalmat indokolatlanul szűkítő fordítás.

Stiglitz könyve az első, a közszektortól átfogóan foglalkozó munka magyar nyelven. Az adózás közgazdasági tárgyalása, amely a normatív szempontok után az egyes adófajtákat és hatásait is bemutatja, magyar nyelven ráadásul hiányzótló.